

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 52
2013

With summaries

KØBENHAVN 2013
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 255.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 201.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Munken Premium Cream 13, 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-126-8

ANMELDELSER

Nicolaus Steno. Biography and Original Papers of a 17th Century Scientist, Edited and Translated by Troels Kardel and Paul Maquet, Springer, Heidelberg, Dordrecht, London, New York 2013, 739 sider, ill., ISBN 978-3-642-25078-1, €83,29 (e-bog), €106,95 (indbundet).

Ved første øjekast er dette et værk, som vi har ventet på i mange år: En omfattende engelsksproget fremstilling af den danske anatom, geolog og biskop Niels Steensens (1638-86) naturfilosofiske (videnskabelige) virke samt en engelsk oversættelse af hele hans naturfilosofiske produktion. Det er ganske vist stof, som alt sammen har været tilgængeligt i mange år dels i videnskabelige udgaver af Steensens værker på originalsprogene latin, fransk og italiensk, dels i oversættelser af de samme skrifter til dansk, tysk og engelsk samt i en omfattende, mest tysksproget videnskabelig litteratur. Men som alle ved, er oversættelse til engelsk tidens løsen, og et samlet, let tilgængeligt overblik – i dette tilfælde også som e-bog – er altid værdifuldt. Skønt ambitionen således er yderst prisværdig, er udførelsen desværre behæftet med visse mangler.

Selv om det ikke direkte fremgår af titelbladet, består første del af værket af en engelsk oversættelse af første bind af *Niels Stensen. Eine Biographie* (I-II, St. Benno-Verlag, Leipzig 1987-88) af det 20. århundredes største Steensen-forsker, Gustav Scherz CSsR (1895-1971). Som man kan se af årstallene, blev biografien udgivet posthumt, men man skal ikke af den grund tro, at der er tale om forældet forskning. Der er ganske vist skrevet meget om Steensen siden da, men ikke med den bredde, grundighed og dokumentation, som pater Scherz præsterede, og som gør hans biografi fundamental for enhver dyberegående beskæftigelse med Steensen både som videnskabsmand og som præst og biskop. Eftersom udgiverne kun interesserer sig for Steensens videnskabelige virke, har de valgt alene at oversætte første bind af Scherz' biografi. Vi får dermed skildringen af Steensens opvækst og studieår i København under Svenskekrigene, hans studierejser til Tyskland og Holland og siden til Frankrig og Italien, hans anatomiske opdagelser om kirtler, muskler og hjernens anatomi, hans konversion til den

katolske kirke 1667 og hans fortsatte frugtbare videnskabelige virke i de toskanske storhertugers tjeneste med fokus på geologi, hans begyndende teologiske forfatterskab og som afslutning de to år som kongelig anatom i København 1672-74. De resterende 12 år af Steensens liv, hvor han virkede som præst i Italien og biskop i Nordtyskland, og som fylder andet bind af Scherz' biografi, resumeres kort på to sider.

At udgive en oversættelse af en snart 30 år gammel tekst stiller udgiverne, en dansk (Troels Kardel) og en belgisk (Paul Maquet) læge, over for en række praktiske problemer. For det første rent oversættelsesmæssigt og dernæst i forhold til det indlysende behov for at ajourføre fremstillingens resultater i forhold til nyere forskning.

En sammenligning mellem den tyske original og den engelske oversættelse kommer hurtigt til det resultat, at oversættelsen er hæderlig, men heller ikke mere. Oversætteren, Paul Maquet, har ikke engelsk som modersmål, og det mærkes. Værre er det, at man støder på ikke så få meningsforstyrrende fejl, så snart den kulturelle afstand til i dag gør sig gældende. På side 187 går det f.eks. galt i omtalen af de religiøse forhold i Nederlandene. Jeg anfører her oversættelsens formulering efterfulgt af den tyske original og den almindelige eller i det mindste mere retvisende engelske oversættelse i parentes: "The authority of the king had ... repelled the disturbing action of the Protestant Gospel principle" (die Königsgewalt hatte ... die zersetzende Wirkung des protestantischen Schriftprinzips zurückgedrängt – royal authority had ... repressed the disintegrative effect of the Protestant scriptural principle), "The Arminius quarrel" (Der arminianische Streit – The Arminian controversy), "Calvinist predication" (calvinistischen Prädestinationslehre – Calvinist doctrine of predestination), "autocracy" (Alleinherrschaft [des Calvinismus] – exclusive dominance [of Calvinism]), "Armenians" (Arminianer – Arminians), "the about 300.000 Catholics did not dare to organize any processions" (durften die ca. 300.000 Katholiken keine Prozessionen ... halten – the about 300.000 Catholics were not allowed to organize any processions), "works of controversy" (Kontroverschriften – works of controversial theology), "main source of mistake" (Hauptquelle des Irrtums – main source of error). Det er næsten kun muligt at drage én konklusion: Der har ikke været læst fyldestgørende, systematisk korrektur mod originalen. Det er, ikke mindst i videnskabelig sammenhæng, for ringe.

Det indtryk af relativ ubekymrethed, som analysen af oversættelsen har efterladt, bekræftes, når man vender blikket mod apparatet. Scherz

forsynede sin tekst med fyldig dokumentation i noter, der i denne udgave meget praktisk er placeret som fodnoter og ikke som i den tyske original efter hvert kapitel. I indledningen står der, at disse noter er ajourført og suppleret. At nogle af dem også er udeladt, oplyses derimod ikke. Udgivernes egne nye noter er kendetegnet ved et højtstillet a, b etc., men deres suppleringer i Scherz' originale noter er ikke kendetegnet. Suppleringerne i noterne er mest litteraturhenvisninger, men Troels Kardel har også tilføjet et par mindre "annexes" om den nyere forskning i Steensens geologi og muskellære. Det er mindre heldigt, at disse tilføjelser ganske vist er nævnt i indledningen og markeret med overskrifter i selve teksten, men ikke anført i indholdsfortegnelsen. I øvrigt kan man konstatere, at ajourføringen koncentrerer sig om de områder, der har haft udgivernes videnskabshistoriske interesse, mens andre dele af den nyere Steensen-forskning, f.eks. om hans personlige og religiøse udvikling, kun inddrages i yderst begrænset omfang.

Efter dette første bekendtskab med udgivernes faglige standarder er det med bange anelser, man går til bogens anden del, som omfatter Steensens naturfilosofiske værker i engelsk oversættelse. Man bliver imidlertid i det mindste delvis glædeligt overrasket. I lighed med ovenstående skal først teksterne og oversættelsen og derefter apparatet kommenteres.

Steensens naturfilosofiske værker består af i alt 34 tekster af forskellig karakter og længde: breve, disputationer, selvstændige afhandlinger, forelæsninger og sågar billedtekster. Sproget er latin, fransk og italiensk, og det meste hører under anatomi, men fem af teksterne handler om geologiske emner og en enkelt har et stærkt filosofisk-religiøst islæt (den anatomiske indledningsforelæsning 1673). Der forelå i forvejen oversættelser af de geologiske værker, indledningsforelæsningen, en lille afhandling om hønseæg og de to værker om muskler, som gennem mange år har haft Troels Kardels særlige interesse. Det øvrige, som udgør ca. to tredjedele, er nyoversat af Paul Maquet med assistance fra August Ziggelaar SJ, som selv har udgivet og oversat Niels Steensens studienoter, det såkaldte Chaos-manuskriptet, der vel af pladshensyn ikke indgår i denne udgave. Med undtagelse af en lille disputation (universitetsopgave) fra 1661 om varme kilder, som først blev fundet af Gustav Scherz i 1960, er alle Steensens videnskabelige værker udgivet på originalsprogene med indledning og noter på engelsk af den danske medicinhistoriker Ludvig Maar i hans *Nicolai Stenonis Opera Philosophica*, I-II (Kbh. 1910). Denne udgave er standardudgaven, som

også danner grundlag for oversættelsen her, og hvis nummerering udgiverne på trods af den førnævnte disputation om varme kilder holder fast ved. I indledningen oplyses det, at originalteksterne i Maars udgave og med hans noter vil være tilgængelige på forlagets (Springer) hjemmeside <<http://ekstra.springer.com>>. I al den tid, undertegnede har haft bogen til anmeldelse, og det er dog nogle måneder, er man imidlertid blevet mødt af en meddelelse om, at hjemmesiden er “currently undergoing scheduled maintenance” med besked om at prøve igen senere. Man søger forgæves efter yderligere oplysninger på forlagets hjemmeside.

I modsætning til oversættelsen af Scherz’ biografi fra tysk så er oversættelsen af Steensens egne værker fra latin, fransk og italiensk stort set i orden. De geologiske værker forelå som nævnt allerede i tilfredsstillende oversættelse fra anden hånd, og det er ganske tydeligt, at udgiverens lægefaglige baggrund har sikret helt nødvendige forudsætninger for at forstå, hvad de anatomiske tekster konkret handler om. Man bemærker også, at oversættelsen ofte forklarer og udvider teksten lidt, så den bliver nemmere at forstå, hvis man ellers kender de relevante moderne medicinske fagudtryk! Se f.eks. s. 466: “when their tendinous insertions are at different places” (qvi ortu diversi diversum tendinis habent situm); og s. 467: “through which it is inserted in the xiphoid process of the sternum” (qua costis sterniqve appendici jungitur).

Derimod kan man af og til studse over oversættelsen af det ikke-faglige ordforråd, her illustreret med nogle eksempler fra Steensens berømte franske forelæsning om hjernens anatomi (s. 509f.): “the notion of animal spirits” (le sujet des esprits animaux – the subject of animal spirits), “these hypotheses” (ces doutes – these problems), “the true dissection” (la vraye dissection – the correct dissection), “very peculiar preparations” (des preparations bien particulieres – very special preparations), “fibres so delicate that one can hardly be touched without breaking” (les fibres si delicates, qu’on ne les scauroit à peine toucher, sans les rompre – fibres so delicate that one could hardly touch them without breaking them), “Mr. Descartes who has spent his time very happily on other speculations” (Monsieur des Cartes, qui a employé fort heureusement son temps à d’autres spéculations – Mr. Descartes who has spent his time so successfully on other research). Jeg er heller ikke sikker på, at “animal body” er en heldig oversættelse af “corpus animale” (s. 682f.), for der sigtes ikke til dyrs kroppe i modsætning til menneskers, men til levende væseners kroppe (dyr og mennesker)

over for sjælen. Som man ser, er det mindre ting, og man får et klart indtryk af, at der er arbejdet noget grundigere med oversættelserne af Steensens egne værker end med Scherz' biografi.

I modsætning til hvad udgiverne valgte i bogens første del, har de i anden del ladet Steensens egne tekster aftrykke næsten uden noter. Ved begyndelsen af hver tekst redegøres der gange vist i en note kort for tekstgrundlag og oversætter (og bogens titel, udgiverens navne og forlagets copyright gentages hver eneste gang), men den løbende tekst er kun forsynet med ganske få og lidt tilfældige forklarende og henvisende noter. Der er ellers rigeligt at tage af både i Maars samlede udgave og ikke mindst i de forskellige nyere udgaver af Steensens værker på engelsk, tysk og fransk, men det er alt sammen udeladt. Udgiverne begrunder ikke dette valg, men henviser i forordet til forlagets ovennævnte hjemmeside, hvor Maars noter fra 1910 skulle kunne downloades. Rent bortset fra at denne elektroniske service ikke fungerer endnu, undres man også over, hvorfor potentielle læsere skal have så indirekte og tilmed ufuldstændig adgang til forskningens resultater. Når man ser på de tættrykte sider og bogens omfang (739 sider), får man let den tanke, at pladshensyn har været afgørende. Uanset hvad årsagen måtte være, så er resultatet, at læseren lades noget i stikken. Selv om Steensen på mange måder var moderne i sin videnskabelige tankegang, og selv om der er tale om en ret fortolkende oversættelse, så er der en kulturel og videnskabshistorisk afstand på 350 års mellem os og teksterne. En videnskabelig udgave har ikke kun den opgave at stille en tekst til rådighed på originalsproget og/eller i oversættelse, men tillige at lette læserens arbejde med teksten, især hvor det er mest besværligt. Måske føler udgiverne, at værkets første biografiske halvdel fungerer som en tilfredsstillende introduktion til teksterne, og at man bare kan slå op i indholdsfortegnelsen og registeret for at finde de relevante oplysninger. Det kan der være noget om. Scherz var en rigtig positivist, der ophobede viden i en grad, der gør hans tekster mere nyttige end spændende. Alligevel er der mange personer, bøger, begreber og forhold nævnt i Steensens værker, som ikke forklares i biografien. Selv hvis man opfatter udgivelsen som et samlesæt, så mangler der ikke så få dele.

Tilbage står derfor et uafrysteligt indtryk af en vis lemfældighed i omgangen med de traditionelle akademiske standarder for publicering. Om det skyldes hastværk, udmattelse eller manglende forståelse for den akademiske offentligheds forventninger og behov får stå hen.

Facit er, at vi må glæde os over, at så stort et stof er blevet gjort samlet tilgængeligt for den globale offentlighed, men malurten drypper i bægeret: Hvorfor skal globalisering følges af vigende faglige standarder?

Sebastian Olden-Jørgensen

Kristian Jensen: *Revolution and the Antiquarian Book. Reshaping the Past, 1780-1815*. Cambridge University Press, Cambridge 2011, 318 sider. ISBN 978-1-107-00051-3.

Siden slutningen af 1700-tallet har en inkunabel været ensbetydende med et tryk fra det 15. århundrede, men mange inkunabler ligner umiddelbart bøger fra 1700-tallet, fordi de især i de sidste årtier af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet blev interessante og værdifulde objekter i tidens store spektakulære bogsamlinger, hvor de blev tilpasset samtidens kulturelle smag, stil og historieopfattelse.

Kristian Jensen undersøger, hvorfor og hvordan inkunabler blev specielt interessante i løbet af 1700-tallet, og hvordan de blev genstand for en feberagtig jagt under Den Franske Revolutions omvæltninger og krige. Hvorledes, hvornår og hvorfor bliver materielle objekter genstand for samlerinteresse med markedsværdi og høj kulturel status?

Bogsamlinger og biblioteker skiftede ikke blot ejere, men også karakter og social kontekst under revolutionskrigene. Store gejstlige biblioteker blev opløst på tværs af det europæiske kontinent, og nye privatsamlinger opstod parallelt med moderne offentlige nationalbiblioteker. Besiddelsen af inkunabeltryk blev på samme tid ekstremt vigtig for begge samlingstyper.

Kristian Jensens undersøgelse tager udgangspunkt i The Bodleian Library, og de ressourcer biblioteket anvendte på inkunabler i 1700- og 1800-tallet. Før 1789 købte biblioteket kun få inkunabler, men udgiften til inkunabler i revolutionsåret 1789-90 blev aldrig overgået, selv om antallet af anskaffede inkunabler til biblioteket først kulminerede i årene mellem 1830 og 1850.

The Bodleian Library var ikke alene om interessen i at anskaffe de ældste trykte bøger. Bibliotekets efterspørgsel var en del af en europæisk konjunktur. Ved siden af de centrale samlinger på The British

Library og bibliotekerne i Oxford og Cambridge bygger Kristian Jensens undersøgelse på materiale fra en række kontinentale biblioteker – blandt andre Det Kongelige Bibliotek i København. I Paris kulminerede udgiften til inkunabler på Bibliothèque Royale i det turbulente revolutionsår 1792, i samme periode hvor biblioteket skiftede navn til Bibliothèque Nationale.

Forskellige interesser konvergerede i efterspørgslen på de ældste bogtryk og deres nye markedsværdi. Kristian Jensen sætter denne inkunabellefer ind i en bred historisk kontekst og forfølger forskellige spor: bogsamlere, boghandlere, bogtrykkere, forskere, universiteter, biblioteker og nationale politiske interesser.

Kristian Jensen undersøger baggrunden for skabelsen af de inkunabelsamlinger, som dannede grundlaget for det 20. århundredes store inkunabel katalogprojekter: Gesamtkatalog der Wiegendrucke fra 1904 og British Museums inkunabelkatalog.

Fra midten af 1700-tallet blev opfindelsen af bogtrykkerkunsten en historisk nøglebegivenhed for såvel tilhængere som modstandere af oplysningsfilosofisk historieskrivning. Diskussionen af bogtrykkets oprindelse og betydning gav de ældste bogtryk en ny status, som var uafhængig af deres tekstlige indhold og videnskabelige kvalitet. Bogtrykkerkunsten og dens bøger havde lod og del i diskussioner om modernisering og fremskridt.

Under revolutionen var det franske nationalbibliotek en central aktør på markedet for inkunabler, og markedskræfterne var ikke alene om at styre bibliotekets politik. Ledelsen af nationalbiblioteket lod ledelsen af hæren vide, hvilket krigsbytte biblioteket ønskede fra erobrede biblioteker, og inkunabler rangerede højt blandt ønskerne.

Den britiske aristokrat Earl Spencer førte krig mod det revolutionære Frankrig, og han var som bogsamler på intens jagt efter de samme inkunabler som det franske nationalbibliotek. Den kulturelle værdi af de ældste bogtryk indgik i forskellige ideologiske sammenhænge og forskellige fortolkninger af historien, men baggrunden var den samme: fra midten af 1700-tallet blev de ældste bogtryk et veldefineret markedobjekt med markedsværdi. "The reification of rare books", eller tingsliggørelsen af bogskatte var fælles for aristokrater og revolutionære.

Muligheden for materielt at identificere og dokumentere de gamle bogtryk var forudsætningen for de forskellige samlerinteresser fra slutningen af 1700-tallet. Klassifikationen "inkunabel" skulle opfindes, og

genstandene bag betegnelsen skulle kunne bedømmes som ægte eller forfalskede.

En moderne analytisk bibliografi fik sit gennembrud omkring 1870 med Cambridge bibliotekaren Henry Bradshaw i spidsen sammen med hollandske og tyske kolleger.¹ Konrad Haeblers *Typenrepertorium* fra 1905 satte sig eksempelvis spor i dansk boghistorie med Lauritz Niensens *Boghistoriske Studier* fra 1923 og i hans *Dansk Bibliografi* frem til 1600. Men den analytiske bibliografi havde en forhistorie, som Kristian Jensen undersøger i kapitlet "An object-based discipline emerges". Typologiske metoder og diskussioner dannede baggrund for inkunablernes indtog på bogmarkedet i det 18. århundrede.

Flertallet af de ældste tryk blev frem til midten af 1700-tallet alene vurderet efter deres indhold og nytteværdi, og deres videnskabelige nytte stod generelt i lav kurs sammenlignet med ældre manuskripter. Der var dog undtagelser: eksempelvis gejstlige tryk fra tiden før reformati- onskampenes korrupperende indflydelse på teksterne.

Interessen for bogtrykkerkunstens opfindelse og historie voksede efter publikationen af André Chevillier: *L'origine de l'imprimerie de Paris* (1694) og dermed steg interessen for de ældste tryk som kilder til bogtrykket selv. Et sikkert tegn på inkunablernes selvstændiggørelse som studie- og markedsobjekt var et stigende antal forfalskede kolofoner i anden halvdel af 1700-tallet.

Fokus blev forskudt fra antikvarisk diskussion af teksternes indhold til bøgerne selv. Bøgernes håndværksmæssige materialitet blev det nye analytiske udgangspunkt, hvor typografisk skolede forfattere uden for det akademiske miljø havde et fortrin.

At de gamle universiteter ikke dannede ramme om nye videnskabelige landvindinger var ikke et særsyn i 1700-tallet, hvor 'den lærde republik' organiserede sig i nye akademier, selskaber og netværk; men fornyelsen i den boghistoriske diskussion havde en speciel social dimension: skribenter med en håndværksmæssig baggrund brød staven over lærde doktorer.

Pierre Simon Fournier havde en baggrund som typeskærer og støber samt bidragyder til d'Alembert og Diderots *l'Encyclopédie*. I 1758 kastede han sig ind i diskussionen af bogtrykkerkunstens historie i strid med Johann Daniel Schoepflin, som var knyttet til det franske hof og det royale akademi.

¹ G. Thomas Tanselle: *Bibliographical Analysis. A Historical Introduction*, Cambridge University Press, 2009, s. 6-14.

En ækvivalent til Fournier var 'ironmonger'/handelsmanden Joseph Ames i England. I *Typographical Antiquities* fra 1749 anvendte han typografisk analyse til kronologisk identifikation af bogtryk og bogtrykkere som ikke mindst William Caxton.

En tilsvarende bibliografisk kontrol med de ældste tryk følger Kristian Jensen i den tysksprogede historie, og han konkluderer: med rod uden for traditionelle akademiske institutioner opstod en ny boghistorisk disciplin, og inkunabler blev et konvergenspunkt for boghandlere, bogsamlere og forskere.

Samlinger og biblioteker giver bøger en kontekst, som bidrager til deres anvendelse og status. Exlibris ændrer en bogs værdi og betydning for en samler. Kostbare bogbind signalerer bogens status og værdi for samleren. En latinsk grammatik fra 1466 passede ikke ind i Lord Spencers bibliotek, før den havde været ved bogbinder. Skolebogens status som inkunabel gav den værdi, og Spencer gav den et udseende som svarede til dens værdi, og han indlemmede den i samtidens bogkultur. De gamle bogbind var ikke en del af inkunablernes nyvundne værdi, hvis de ikke levede op til samtidens æstetiske krav. Det var i særklasse tilfældet for store private samlinger, men den samme indstilling kan dokumenteres på Bibliothèque Nationale, hvor bytte fra revolutionskrigene fik bind med republikkens og kejserdømmets symboler. Det var typografien, som var portalen til inkunablernes verden, og først senere fik bøgernes samlede materialitet en historisk værdi og betydning.

I Kristian Jensens analyse havde forandringen af de gamle tryks materialitet ikke alene årsag i en tilpasning til moderne smag og bogkultur. På den ene side var inkunablerne en del af en boghistorisk erindring, og de var vigtige historiske mindesmærker; men samtidig blev deres materielle historiske proveniens udslettet eller 'glemt'. Det drejede sig ikke kun om ombinding, men også om at udslette tilskrifter, marginalnoter og andre kilder til bøgernes proveniens. Med stor opfindsomhed kunne blæk vaskes væk, bogsider kunne bleges, og i enkelte tilfælde blev udsmykning tilføjet, som var udført af samtidens kunstnere. Gamle bøger skulle leve op til nye forventninger.

Erindringspolitikken var åbenlys i det franske tilfælde, hvor alle kongelige og adelige spor skulle fjernes fra bøgerne ifølge et dekret fra 1793. Bøgernes materialitet var en del af en politisk, ideologisk kamp. Mindre politisk åbenlys, men nok så ideologisk var fjernelsen af de materielle spor af inkunablernes middelalderlige kontekst. Bogtryk-

kerkunsten var moderne, og 1700-tallets billede af den mørke middelalder forstyrrede dette budskab: bøgerne skulle ikke blot tilpasses en samtidig æstetik, men også tages i besiddelse af en samtidig historieforståelse.

Bogen munder ud i et bibliotekshistorisk udblik på 1800-tallet, hvor de store offentlige nationalbiblioteker i stigende grad overhalede privat-samlingerne og skabte en ny social kontekst for "the antiquarian book".

Kristian Jensen skriver kulturhistorie med bøger og bogsamlinger som udgangspunkt og kildemateriale – kort sagt boghistorie. Fremstillingen er rig på detaljer, eksempler og digressioner i de store samlinger, men bogens overordnede problemstillinger og perspektiver fastholdes fra først til sidst. Bogens titel er bredere end den faktiske undersøgelse af inkunablernes historie; men transformationen af de ældste bogtryks kulturelle status, kontekst og fortolkning giver et spændende indblik i en mere generel omfortolkning af fortiden i perioden 1780 til 1815.

Henrik Horstbøll

Michael H. Clemmesen: *Det lille land før den store krig. De danske farvande, stormagtsstrategier, efterretninger og forsvarsforberedelser omkring kriserne 1911-13*. Syddansk Universitet/Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2012. 557 sider, ISBN 978-87-7674-617-9

I 2010 udsendte Michael H. Clemmesen sin store bog *Den lange vej mod 9. april...* Denne bog bragte en indtil da aldrig tidligere set sammen-tænkning af de simultane politiske og strategiske overvejelser og planer for krig i Norden, som var fremme i årene mellem 1898 og 1940, men med hovedvægten lagt på de mulige trusler mod Danmark og Sydnorge i årene under Den store Krig. Det, der gjorde Michael Clemmesens bog usædvanlig, var, at forholdene ikke ensidigt blev fremstillet som iagttaget fra de flade danske strande eller de støvede københavnske kaserne- og regeringskontorer, men at perspektivet nok så meget var bundet til de omgivende stormagters syn på og interesse for rummet mellem Nord- og Østersø og den rolle, som de danske farvande og landområder kunne spille under en væbnet konflikt mellem centralmagterne og ententelandene.

I *Det lille Land før Den store Krig*, har Clemmesen valgt at undersøge stormagternes, Danmarks og Sveriges situation i de komplekse internationale kriser, der plagede Europa gennem de sidste 2-3 år før verdenskrigen, da "spillet mod Diplomaternes egen Hensigt [...] var rutschet ud af deres klodsede Hænder", som Stefan Zweig formulerede det i 1942 i *Die Welt von Gestern*.²

Michael Clemmesens bog er en følge af hans første opus. Den udfylder en væsentlig lakune, der kun var blevet beskrevet summarisk i *Den lange vej mod 9. april...* Bogen giver derfor nogle afgørende forkundskaber i forhold til denne udvikling. Metodisk er den en parallel til den foregående, således at forholdene i de enkelte stormagters planlægning behandles simultant med de tilsvarende aktiviteter i Danmark og ikke mindst i Sverige. Meget overskueligt er stoffet inddelt i tre eller egentlig i fire dele, idet der indledningsvis er givet en oversigt over forholdene i tiden umiddelbart efter Den russisk-japanske Krig. Herefter følger bogens egentlige tre dele: Første Del: *Fra krise til ny krise*; Anden del: *Balkankrisen*; og endelig Tredje del: *mellem krisen og krigsudbruddet*. Det kan minde om opbygningen af en tragedie i tre akter, men er desuden en nyttig og logisk konstruktion, der giver læseren et udmærket overblik over bogen. Noget som også er ganske nødvendigt, idet *Det lille land før Den store Krig* rummer en uhyre detaljerighed med inddragelse af mange ofte meget forskellige, men simultane planer og overvejelser hos stormagterne og i de nordiske småstater. Fastholdelsen af struktur og detaljer er bogen igennem en betydelig intellektuel udfordring for læseren, og det må ikke have været det mindre for forfatteren, der har gravet det hele frem via omhyggelige studier i mange vidt adspredte arkivfunds i ind- og udland og derpå komponeret det hele sammen i, hvad man med et lidt gammeldags udtryk kan betegne som "et ræsonneret hele". I den forbindelse er det især bemærkelsesværdigt, at Clemmesen har fået adgang til at benytte Christian 10.s dagbøger – af kongen betegnet med den uprætentiøse titel, *Bemærkninger*. – Som kronprins var Christian 10. aktiv officer af linjen, og i den periode var hans opfattelse af forholdene i høj grad afledt heraf, men da han midt under kriseforløbet i 1912 blev konge, betød denne ændrede position, at han som statsoverhoved også måtte sætte sig ind i politikernes logik og tankegang. Det faldt ham øjensynligt ikke let, men efterhånden lykkedes det alligevel for kongen at betragte politikernes synspunkter på

² Citeret efter Stefan Zweig: *Verden af i Gaar*, Kbh. 1948, s. 193.

en mere forstående og konstruktiv måde formentlig fremkaldt af en dyb pligtfølelse kombineret med en betydelig arbejdsdisciplin.

Det lille Land før Den store Krig er strategihistorie, og synsvinklen er især inspireret af strategiteoretikeren Colin S. Grays opfattelse af militærstrategien som en bro, der proaktivt skal forbinde en regerings politik med de væbnede styrkers aktiviteter. Disse tanker findes udtrykt i Grays bog fra 2010 *The Strategy Bridge, Theory for Practice*. Set fra anmelderens synspunkt er det netop denne dynamik, der skaber fascinationspunktet i Clemmesens bog. Billedet med strategien som en bro mellem det militære og det politiske kunne måske give indtryk af banet, stabil fremkommelighed, men læsningen af *Det lille land før den store krig...* giver indtryk af, at denne bro – navnlig når det gælder forholdene i Danmark – ofte nok har været af en noget en noget vaklende konstruktion; for så vidt ikke så mærkeligt, når man husker på, hvor vanskeligt det faldt politikerne og de militære sagkyndige overhovedet at nå frem til formulering og vedtagelse forsvarslovene af 1909, der kom til at udgøre rammerne for den danske planlægning i årene før og under Verdenskrigen.

Det gør unægtelig et ganske stærkt indtryk at stifte bekendtskab med de mange febrile planer og spekulationer hos stormagterne, der i så høj grad prægede de to, tre sidste år før Første Verdenskrig, og det gav dønninger, der skulpede helt ind i regeringskontorer og i de militære stabe i de omgivende neutrale småstater, hvor vanskelighederne med at indrette sig på de mulige trusselsbilleder nærmest blev uoverstigelige. At denne situation også må have efterladt et stærkt indtryk på bogens forfatter som tidligere generalstabsofficer og nuværende historiker fremgår af, at bogens arbejdstitel længe var *Som skærgårdsejlds i tåge* – en titel, der formentlig er inspireret af et fotografi fra en af den svenske kystflådes enheder, hvor en gruppe navigatører krumbøjet arbejder intenst på dækket med søkort, passer og kompas en tåget dag under Verdenskrigen. Det kan være vanskeligt nok at forstå søkort og kompas, men at føre skib i tåge og i et farvand opfyldt af undersøiske skær er en helt anden udfordring, og derfor passede billedet godt på den uberegnelige situation, som de små neutrale lande var udsat for.

Politisk gjorde det heller ikke sagen nemmere, at der i årene før Verdenskrigen stod to modsatrettede grundindstillinger overfor hinanden i europæisk tankegang, når det gjaldt krigens væsen og betydning, og begge forestillinger var – når man ser dem under eftertidens synsvinkel – lige illusoriske og lige skæbnesvangre. Den ene opfattelse

var den socialdarwinistiske, at krigen var en nødvendig – hvis ikke en ligefrem ønskværdig – dynamisk faktor for opretholdelsen af den sunde, levedygtige stat eller nation. Det var en forestilling, der især fandt sit markante og anerkendte udtryk i den tyske kavalerigeneral Friedrich von Bernhardis bog *Deutschland und der nächste Krieg*, der udkom i Tyskland i 1912, og for øvrigt på dansk under Verdenskrigen på Nordiske Forfatteres Forlag, der ene og alene var finansieret af det tyske gesandtskab i København. Bogen var desuden oversat af Louis von Kohl, der ud over at optræde som tysk agent også drev Nordiske Forfatteres Forlag. Egentlig fremkom de tanker, Bernhardi gav sit markante udtryk i 1912 allerede i kølvandet på Den russisk japanske Krig i 1905, og i Danmark udtryktes de så tidligt som i 1908 af forfatteren Karl Larsen i hans to anonyme værker fra det år, *Dommens Dag* og den allegoriske novelle med den gammeltestamentlige titel *Mene, mene –*, der publiceredes i tidsskriftet *Tilskuerens* decemhernummer det år.

Den anden forestilling i årene før Den første Verdenskrig var nærmest modsatrettet og af pacifistisk art. Den gik ud på, at den teknologiske udvikling havde skabt våben med så en stor ødelæggelseskraft, at dette i sig selv ville virke tilstrækkeligt afskrækkende. Fremtidige krige – hvis de overhovedet opstod – ville derfor blive kortvarige. Den menneskelige fornuft ville sejre, før våbnene toges i brug, forhandlinger og voldgift skulle afløse tidligere tiders væbnede konflikter mellem stormagterne. I Danmark førte denne forestilling hos de såkaldte forsvarsnihilister i det radikale parti og hos socialdemokraterne lige over i troen på afrustningen og på det militære tomrum som fredsfremmende faktorer. I bogen viser Clemmesen, at de radikale ganske vist havde måttet acceptere 1909-lovene under C.Th. Zahles korte regeringstid fra oktober 1909 til juli 1910, men at de samtidig på mangfoldige måder søgte at nedsætte og forhale de nødvendige bevillinger til realiseringen af forsvarslovenes intentioner, ligesom bl.a. Edvard Brandes højlydt proklamerede, at partiet, hvis det fik flertal ville omstøde lovene, når det efter hans øjensynlige forventning kom til magten efter et valg. Det skete ikke; i stedet fik Venstre regeringsmagten i 1910, og Klaus Berntsen blev ny konseilspræsident og forsvarsminister, da kriserne for alvor tonede frem i horisonten.

Ud over at give grobund for optimisme hos tidens fredsvener åbnede rækken af nye, teknologiske landvindinger i det 20. århundredes første årti også for nye former for krigsførelse, og her fik ikke mindst den trådløse radiotelegrafi, fremkomsten af ubådsvåbnet, udviklingen af

de svære slagskibe, flyvemaskinen og luftskibet stor betydning; hver især spillede disse teknologier deres store rolle i stormagternes planlægning; det var en omkostningskrævende udvikling, der gjorde yderst vanskeligt for de små lande blot at holde nogenlunde trit med de store.

Med hensyn til anvendelsen af den trådløse radiotelegrafi peger Clemmesen på en interessant konsekvens, som denne teknologi fik bl.a. i England, idet den gav Admiralitetet i London mulighed for at gribe ind operationelt hen over hovedet på de flåde- og eskadrechefer, der ellers som tilstedeværende på operationsstederne havde haft det operationelle ansvar og dermed også en betydelig handlefrihed affødt af den givne situation. Men med admiralitetets forestilling om at kunne anvende den nye teknologi på direkte indgribende måde overfor enkelte enheder eller flådeformationer, opstod der risiko både for en kortslutning af beslutningsprocessen og for en væsentlig indskrænkning af flådechefernes selvstændighed med hensyn til at træffe beslutninger, uden at deres ansvar dog af den grund syntes at blive formindsket. Den første virkning af radiotelegrafien blev således ikke ensidigt til en effektivisering af kommunikation og kommandoveje, men derimod en kilde til betydelig friktion både internt blandt Admiralitetets medlemmer og mellem dette og flådecheferne, hvoraf navnlig admiral Lord Charles Beresford, på mangfoldige måder prøvede at nedbryde admiralitetets centralistiske opfattelse af, hvorledes søkrigen skulle ledes.

Når det gælder Danmarks placering i stormagtsspillet er fremstillingen dels bestemt af implementeringen af 1909-forsvarsloven dels af stormagternes overvejelser vedrørende magtforholdene i farvandet omkring Danmark under de to, tre større krisesituationer, der udspillede sig mellem 1911-1913. Det var først Marokko-krisen med det tyske "Panthersprung" mod Agadir, der endte med en tysk ydmygelse og en engelsk magtdemonstration. Samtidig blev denne episode et varsel om, at England i fremtidige tilspidsede situationer, hvor Tyskland måtte falde for fristelsen til at demonstrere sit begær efter oversøisk indflydelse, måtte indstille sig på, at Storbritannien ikke ville være villig til at forholde sig som en passiv iagttager af tysk ekspansion på verdenshavene. Som akut hændelse døde krisen ud, men endemålet blev, at det tyske initiativ drev englænderne nærmere franskmændene, mens Tyskland blev efterladt isoleret og nationalt frustreret. Hos iagttagerne af krisen efterlod begivenhederne samtidig ubehagelige anelser om uundgåeligheden af et kommende tysk-engelsk opgør, og at dette kunne komme hurtigere end forventet.

Med udbruddet af Den italiensk-tyrkiske Krig i 1911 og med de efterfølgende Balkankrige i oktober 1912, viste det sig, at et i udgangspunktet udpræget regionalt opgør, først vendt mod Det osmanniske Rige, men siden mellem de nye nationer på Balkan, med største lethed kunne mutere til en farlig international krise mellem stormagterne, Østrig-Ungarn, Tyskland og Italien på den ene side overfor Rusland og Frankrig på den anden, mens Englands position i denne situation dog var lidt mere ulden; her opretholdtes en traditionel, men vag støtte til Tyrkiet. Kernen i denne krise var, at det havde overrasket stormagterne, at småstaterne Montenegro, Serbien, Bulgarien og Grækenland havde kunnet drive Tyrkiet ud af næsten alle dets europæiske besiddelser, således at selveste Istanbul var truet af bulgarerne. Samtidig havde den eneste fælles interesse for disse fire stater alene bestået i at drive tyrkerne ud af det sydøstlige hjørne af Europa, men hver især havde tillige ekspansive mål på hinandens bekostning, noget som bidrog til uberegneligheden og ufordrageligheden blandt disse nye statsdannelser på Balkan. Navnlig havde Serbien ambitioner om territoriale udvidelser, og dets forlangende om en havn på adriaterhavskysten kom Østrig-Ungarn på tværs i en sådan grad, at det fremkaldte en mobilisering af den kejserlige-kongelige hær. På sin side spillede Serbien højt spil, idet regeringen i Belgrad havde Rusland i ryggen som alliancepartner, og hermed var skinnerne lagt ud til den store konfrontation mellem stormagterne. Østrig var knyttet til Tyskland, der havde bakket dets synspunkter op, og Rusland var forbundet med Frankrig, som Storbritannien var rykket stadigt nærmere på efter Agadir-krisen, i takt med at opbygningen af den kejserlige tyske flåde tog stadig større fart.

Med kortene fordelt på denne måde, blev det følgelig interessant navnlig for Tyskland, England og Rusland, hvorledes og i hvilket omfang de skandinaviske lande ville være i stand til at hævde den neutralitet, der var disse landes erklærede politik. Samtidig var netop neutraliteten og dens bevarelse en usikkerhedsfaktor internt i både Sverige og i Danmark.

I Sverige spøjte angsten for Rusland som det afgørende moment. Michael Clemmesen viser, at den svenske nervøsitet ikke var ubegrundet. I årene efter den katastrofale krig mod Japan i 1905 var Rusland i fuld gang med at genskabe sin stormagtsflåde, og at man nærrede forskellige angrebsplaner rettet mod Sverige, og med de engelske og russiske flådebesøg i København i 1912 demonstrerede man overfor Tyskland, at man fra russisk side bestemt havde interesse for de danske

stræder og for Østersøen. Disse flådebesøg havde været alt andet end velkomne i Danmark, fordi de i den grad udstillede, i hvor ringe grad danskerne var herre i eget hus. Opbygningen af den russiske flådemagt efterlod svenskerne i det dilemma, at kystflåden, hvis man skulle undgå at blive indblandet i et stormagtsopgør, måtte planlægge to forskellige strategier på en gang, og hertil var – selv for det selvbevidste Sverige – ressourcerne for knappe. I Østersøen gik den svenske strategi ud på at afbøde russiske aktioner ind i rummet nord og syd for Stockholm og nordligere, idet man forudsatte en russisk interesse i at trænge frem til den norske vestkyst for der at sætte sig på en isfri atlantehavshavn. På den svenske vestkyst, dvs. den nordlige Kattegatskyst, drejede det sig om en beskyttelse af området omkring Göteborg og Uddevalla, hvor de dybe skærgårdsfjorde tiltrak sig både engelsk og tysk interesse. Selv om Sveriges position som neutral stat på mange måder var gunstigere end Danmarks, så viser Clemmesen, at landet alligevel var sårbart og i risiko for at blive indblandet i et stormagtsopgør, og selv om truslen fra Rusland i meget høj grad prægede de svenske forsvarsforberedelser og på mange måder placerede Sverige på linje med Tysklands interesser, så var det afgørende i svensk politik, at landet ikke kunne have fjerneste interesse i at blive inddraget i et stormagtsopgør.

I Danmark var problemet, at man på grund af landets beliggenhed ikke uden videre kunne vide, hvem man i tilfælde af en stormagtskonflikt ville få som modstander. Realistisk nok regnede man dog med, at risikoen for et tysk kupangreb var den mest sandsynlige mulighed, mens et muligt engelsk forsøg på at trænge gennem de danske stræder ikke betragtedes som nogen akut trussel ved begyndelsen af en stormagtskonfrontation mellem England og Tyskland. Derimod kunne et scenarium med et engelsk angreb ind gennem de danske farvande meget let blive en mulighed efter et afgørende nederlag for den tyske højsøflåde i Nordsøen. Under hensyntagen til disse forhold var Danmarks neutralitetspolitik udpræget defensiv, både når det gjaldt udenrigspolitik og forsvarsstrategi. Det var en usynlighedens politik, hvor udenrigsministeriets hovedbestræbelser gik ud på ikke at tiltrække sig stormagternes interesse og blandt dem slet ikke Tysklands. Endelig var det en udenrigspolitik med samme gyldighed, hvad enten regeringen var en venstregering, eller den blev ledet af de radikale. At indstillingen til landets forsvar så var forskellig i de to partier, var noget andet. Venstregeringerne så 1909-lovene og de strategiske tanker, der var bærende i dem, som noget afgørende, mens de radikale hellere

ville have været både tankerne og lovene foruden, men fælles for de to partier var det overordnede grundsynspunkt på landets udenrigspolitik. Til gengæld var denne liggend-død politik problematisk, når det kom til den militære planlægning, fordi den satte snævre grænser for de forberedelser, der kunne træffes rettidigt, hvilket var væsentligt, og det medførte desuden, at kommunikationen mellem regeringen, Generalstaben og Flådens Stab var usikker, således at de militære stabe kun i meget beskedent omfang havde noget fortroligt kendskab til de forhold, som politikerne ønskede, værnene skulle varetage. Allerede i april 1909 – dvs. før vedtagelsen af forsvarslovene havde man dog fra Krigsministeriets side søgt at få nedsat et såkaldt forsvarsråd som en art parallel til tilsvarende råd, der bl.a. kendtes fra England, hvor man havde Komiteen for Imperiets Forsvar (CID). Interessant nok påviser Clemmesen, at der både fra politisk og militært hold var et ønske om, at skabe en bedre synkronisering mellem den politiske og den militære tankegang for skabe overensstemmelse mellem landets politiske mål og dets militære magtmidler. Det var tanken, at både den kommanderende general og admiral skulle have sæde i rådet, der også skulle omfatte konseilspræsidenten, udenrigs- og forsvarsministeren, direktørerne for de to militære ministerier, cheferne for Generalstaben og Flådens Stab, men ideen løb ud i sandet. Egentlig var forsvarsspørgsmålet heller ikke hovedsagen for Klaus Berntsen, der med sin person forenede stats- og forsvarsministerens opgaver efter valget i 1911; hans politiske hovedanliggende var derimod gennemførelsen af en ny og i Venstres øjne mere demokratisk grundlov som den endelige slutsten på det systemskifte, der var blevet indledt i 1901 med den første venstregering. Clemmesen påviser, at Klaus Berntsen forsøgte at udmønte forsvarslovene af 1909 ganske samvittighedsfuldt, men hans politik var samtidig determineret af den grundlæggende holdning, at dansk forsvarspolitik på ingen måde måtte give anledning til at henlede stormagternes opmærksomhed på landet.

Da Berntsen overtog stats- og forsvarsministerposten præciserede han overfor generalstaben, at han havde to opgaver som forsvarsminister: Den ene var at realisere forsvarslovene indenfor den givne økonomiske ramme og den anden at forbedre tonen i hæren. Begge formål skulle vise sig at føre til konfrontation med generalerne. Realiseringen af forsvarslovene indebar bl.a. en flytning af garnisonerne i Fredericia og Nyborg til Sjælland, en disposition, der var afledt af den erkendelse, at den tyske flåde havde magten i de danske farvande, hvorfor de på-

gældende garnisoner var særlig udsat for at blive ofre for kupangreb. I stedet skulle personellet fra disse jysk-fynske garnisoner benyttes i den sikringsstyrke, der skulle varetage forsvaret af Sjælland og af København. Under forberedelsen af forsvarslovene havde der været enighed om dette spørgsmål, men da Berntsen alligevel af partipolitiske hensyn valgte at bevare Fredericia garnison, lagde han sig ud med hele generalstaben. Det fik navnlig konsekvenser for generalmajor Albert Arendrup, der blev afskediget, fordi han offentligt i *Aarhus Stiftstidende* havde kritiseret Berntsen, men Clemmesen viser, at der i grunden var tale om en generalstrejke, idet hele toppen af generaler faktisk delte Arendrups opfattelse, men de gik ikke ud i offentligheden med deres kritik, og derfor fik sagen ikke synlige konsekvenser for andre end Arendrup, men klimaet mellem forsvarsministeren og den militære top blev ikke specielt positivt.

Det forhold, at den danske udenrigs- og forsvarspolitik var så defensiv, skabte til gengæld et behov for et pålideligt efterretningsvæsen, og en af kvaliteterne i Clemmesens bog er, at han så vidt det har været muligt har dybdepløjet i de arkivfunds, hvor det danske militære efterretningsvæsen har aflejret materiale. At skildre opbygningen af den militære efterretnings tjeneste og tjenestens funktion i Danmark i årene før Den store Krig har ikke været nogen enkel opgave, eftersom en hel del af tjenestens arkivmateriale fra årene før Den første Verdenskrig og mellemkrigstiden frem til den tyske besættelse i 1940 øjensynligt gik op i røg. Formentlig fremkaldt af overfaldet den 9. april. Materialet er derfor temmelig fragmentarisk overleveret i de arkivfunds, der har deres oprindelse i selve tjenesten, men i flere tilfælde er det lykkedes Clemmesen at finde stof i parallelarkiver, og det har gjort det muligt at skildre tjenestens organisation og rolle i den periode, som behandles i bogen. Det er en interessant oprulning og i grunden ikke så lidt af en pionerindsats, men det er tillige en historie af en noget tragikomisk karakter. Af en redegørelse, som generalstaben udsendte i 1907 om efterretningsvæsnets udvikling i de foregåede 34 år, fremgår det, at begyndelsen til et militært efterretningsvæsen blev gjort i 1873, hvor man forsøgte at etablere et efterretningsnet i Slesvig-Holsten, på den tyske Østersø- og Nordsøkyt samt i Berlin. Dette arbejde blev ledet af chefen for det næsten samtidigt oprettede Københavns Opdagelsespolit (kriminalpoliti), politiinspektør Martin Hertz, men efter hans død i 1879 begyndte organisationen at smuldre, en erosion, der ikke blot fremkaldtes, fordi det var vanskeligt at finde kompetente afløsere for

Martin Hertz, men som også var en følge af faldende bevillinger i de efterfølgende år. Et udtryk for dette forfald kan aflæses af det simple forhold, at udgifterne faldt fra ca. 1.500 kr. til 200 årligt, antallet af agenter halveredes og deres forbindelse til Danmark blev afbrudt. Under de vilkår er det næsten selvindlysende, at enhver form for hensigtsmæssig efterretningsvirksomhed måtte blive en umulighed; det er dog en konklusion, som Michael Clemmesen ikke udtaler, men den ligger forrest på tungen, selv om hans fremstilling i beskrivelsen af disse forhold er lige lovlig tonløs.

Fra 1896 koncentreredes efterretningsperspektivet meget snævert om Sjælland og først og fremmest om fæstningen København i en radius hvis yderpunkter markeredes af Køge, Roskilde, Hillerød og Helsingør. En vel lav horisont, i betragtning af at landets primære interesse efterretningsmæssigt måtte være i størst muligt omfang at indhente informationer om mulige kupagtige anslag mod Danmark, før disse kunne blive iværksat. I betragtning af landets manglende muligheder for militært at komme en angribende fjende i forkøbet, ville det have været ganske hensigtsmæssigt at have så præcist et kendskab til en eventuel planlægning mod landet, og med hensyn til dette spørgsmål viser Clemmesens undersøgelse, hvor indskrænket – eller kynisk? – perspektivet var navnlig i det danske udenrigsministerium, når det gjaldt den udenlandske kontraspionage. Gennem ganske lang tid vægrede Udenrigsministeriet sig ved at indlede noget samarbejde med Generalstabens Taktiske Afdeling, hvorunder efterretningsvæsnet henhørte. I Taktisk Afdeling ønskede man at engagere de danske repræsentationer i udlandet, navnlig de danske konsuler. Det bød naturligvis på den indlysende vanskelighed, at flere af disse ikke var danske statsborgere, og derfor ikke kunne forventes at være "pålidelige mænd" med hensyn til at afgive efterretninger i dansk interesse; det mest afgørende var dog ikke dette argument, som Udenrigsministeriet sandelig også fremførte, men nok så meget ministeriets ubehag eller ængstelse for de mulige diplomatiske forviklinger, som et intensivt efterretningsarbejde kunne medføre, hvis det i større eller mindre grad skulle blive kompromitteret, og en sådan risiko ønskede man ikke at udsætte sig for.

Mens man således fra dansk side søgte at få efterretningsvirksomheden – og navnlig kontraspionagen – til at svare til den overordnede udenrigspolitiske orientering, nemlig at undgå at tiltrække sig stormagternes interesse, så udviste både Rusland, Tyskland og England betydelig interesse for at spionere mod hinanden fra dansk territorium,

men selv om det danske forsvar i den forbindelse synes at have været et sekundært mål, så havde man dog fra dansk side sikre indikationer på, at man i alt fald fra tysk side også var interesseret i danske forhold, og fra tid til anden lykkedes det at optrevle stormagternes spionage i landet. I Esbjerg blev en lokal undren over et meget stort brevdueslag anledning til afsløring af, at dette blev styret fra det russiske gesandtskab i København, og tilsvarende kom man også på sporet af et par engelske konsulter, der var lige lovligt taktisk placeret dels i Fredericia med udblik over udmundingen af Lillebælt, der hyppigt var udpassage for den tyske flåde i Kiel, dels i Nyborg med henblik på samme slags overvågning af Store Bælt, ligesom fyrmesteren på Sprogø mod gunstig betaling både indberettede flådebevægelser til englænderne og til den danske flåde. Fra tysk side fandtes der tilsvarende aktiviteter samt forsøg på forskellige grundopkøb, der kunne være af strategisk interesse for Tyskland – således af nogle holme i Lillebælt samt forsøg på grundopkøb i Nordjylland, initiativer som man fra dansk side søgte at stoppe eller begrænse ad lovgivningens vej. Da kaptajn Erik With tiltrådte i Generalstabens Taktiske Afdeling i 1911 løftedes professionaliseringen dog i det danske efterretningsvæsen op på et internationalt niveau. Det lykkedes at udbygge agentnettet kraftigt i samtlige Danmarks nabolande, selv i rigsdagen i Berlin fik man en vigtig agent Z. Denne kodebetegnelse dækkede over den dansksindede rigsdagsmand H.P. Hanssen Nørremølle, som løbende forsynede generalstaben med mange værdifulde informationer fra Berlin. At Michael Clemmesen kom under vejr med Z's identitet, skyldes ironisk nok en temmelig uprofessionel eller sløset adfærd hos en oberstløjtnant Birke, der var stabschef hos generalløjtnant Tuxen chef for 2. Division, der stod for forsvaret af Jylland. Oberstløjtnanten var nemlig kommet til at angive H.P. Hanssen som kilden til en efterretning, der åbenbart var blevet sendt direkte til efterretningstjenestens station i Thisted. Affæren medførte selvfølgelig en indskærpelse af diskretion fra selveste hærchefen general Gørtz, og det er via hans brev, at sagen kendes i eftertiden. Oberstløjtnantens lemfældige omgang med Z's identitet var ellers pinlig nok. Det skete maj 1916. Desværre meddeler Clemmesen intet om, hvorvidt man fra tysk side kendte til H.P. Hanssens danske efterretningsarbejde, hvilket havde kastet et større perspektiv over affæren.

Det er et vigtigt strategihistorisk bidrag Michael Clemmesen har skrevet, og han har håndteret et stort og kompliceret stofområde. Selv om bogens hovedlinje blot dækker nogle få år, og læseren får et ganske

tankevækkende indtryk af sam- og modspillet mellem det politiske og det militære lag i landet samt af den planlægning hos stormagterne, som Sveriges og Danmarks neutralitetspolitik bidrog til at udløse. Fra politisk hold forekommer den danske politik noget introvært i de år, bogen omhandler, uden meget perspektiv på omverdenen. Til gengæld er det interessant at se, at der blandt de unge i det militære lag alligevel var analytiske kapaciteter, der var i stand til at vurdere Danmarks strategiske forhold overfor stormagterne på en realistisk måde. Det var især gældende for dav. Premierløjtnant Henri Wenck, der i år 1900 havde holdt foredraget *Overrumplingsforsøg mod København* i Søløjtnantsselskabet, der i mange henseender var en tænketank og en intellektuel rugekasse for flådens yngre officerer. I sit foredrag havde Wenck i et af de tre scenarier, han oprullede, foregrebet Dalhoff-Nielsens operationsplan i hans og Karl Larsens bog, der kom otte år senere i 1908, *Dommens Dag*. Skildringen af den tyske kupagtige besættelse af landet havde vakt stor bestyrtelse i 1908, både hos forsvarsvennerne og hos forsvarsnihilisterne. I 1911 skrev Wenck yderligere en prisopgave til Søløjtnantsselskabet, hvor han søgte at vurdere de konsekvenser, som en søkrig i Nordsøen mellem England og Tyskland kunne få for situationen i de danske farvande. At det billede Wenck optegnede i denne strategiske analyse vidtgående svarede til realiteterne, fremgår af, at Clemmesen via sine studier i det engelske kildemateriale kan fastslå, at Wencks fremstilling faktisk var lig den virkelige situation og planlægning under den britiske flådechef Arthur Wilsons krigsplanlægning. Anvendelsen af netop denne komparative metode eller vekslen mellem det det hjemlige og det udenlandske kildestof, giver denne bog sin vægt.

Jesper Düring Jørgensen

Erik Aschengreen, Anne Middelboe Christensen og Kirsten Sørensen: *Dansen i spejlet. John R. Johnsens balletfotos*. Det Kongelige Bibliotek og Gads Forlag, København 2012, 342 sider, ill. ISBN 978-87-12-04687-5, Kr. 349.

Få fotografer har en så sikker sans for dansens dramatiske nu som den internationalt berømte, danske fotograf John R. Johnsen (f. 1945), der fotograferede for Den Kongelige Ballet i årene 1970-95. Han evner

tydeligvis at tilføre øjeblikket et posthumt chok, så det – skønt allerede væk – genoplives og sitrer på det lysfølsomme papir – for nu at følge lidt i sporet efter Roland Barthes. Johnsen knipser i det nanosekund, danserne bliver æterbårne og går i spagat i luften i ét svævende, triumferende nu, eller han fanger momentet, når to elskende standser op efter en snurrende pirouette, og deres begærende blikke smelter sammen – og så er det mindre væsentligt, om deres ben kommer med eller ej, selv om ballet som bekendt begynder og ender i benene. Det er en fornøjelse at sidde og blade i denne fantastiske bog, som afæsker ballettens dybeste hemmeligheder som et ekspressivt, graciøst og rigt facetteret kropssprog.

John R. Johnsen zoomer ofte ind på ansigtet og viser os dansernes følelsesmæssige udtryk – som de fremragende performere og skuespillere de *også* er. Det er ikke dansens teknikaliteter, som har hans interesse, derimod er det afgørende for denne fotograf, at billedet lever. Han knipser i det øjeblik, han selv fanges ind og giver sig sin fascination i vold. Johnsen søger det prægnante, gode og sande billede, som også gerne må berette om sveden, og det i en grad, så hans linse undertiden synes fedtet ind i den. Hans fotografier holder en fast på grund af deres forførende livsintensitet, selv om der jo i sagens natur er tale om standsede bevægelser. Men John R. Johnsen udvider og eviggør dette nu = disse bevægende bevægelser, så de bliver *larger than life*. Næsten hvert foto kunne bære at blive skaleret op og hænge på en væg som et fuldgyldigt, billedkunstnerisk udsagn. Det er fotokunst med stort F.

Det burde da ellers være en umulig opgave at få dansen til at leve i et todimensionalt fladt medie, tænker man? Hvordan kan det lade sig gøre at få disse geniale dansere og koreografer – modige, stædige og musisk begavede mænd og kvinder – hvoraf mange for længst er døde – til at danse igen? Det lykkes for denne billedreporter, der også kalder sig selv for “celluloid-registrator”, fremgår det af bogen. I kraft af hans rettidige omhu kan vi nu rejse tilbage i tiden og opleve ballettens store enere, når de lagde krop til – og satte ild til, havde jeg nær sagt – koreografernes visioner.

De fleste af John R. Johnsens fotografier er skudt under selve opførelsen. Derved adskiller han sig fra tidligere balletfotografer som for eksempel Huset Mydtskov, der fotograferede balletten fra 1930'erne og frem. Herom skriver balletkritikeren Anne Middelboe Christensen: “Æstetisk var billederne ulastelige med deres sans for ballettens harmoniideal – og de dyrkede den ikonskønhed og den tåskoglimten, som

er ballettens æstetik. Æstetisk var billederne ulastelige.” Men så kom John R. Johnsen til med sit begærende blik for danserne og sans for dansens drama. Han dyrkede med en egen rå poesi det ikke-opstillede billede med sit næsten lydløse Leica N-5 kamera uden brug af blitz. Heri er balletanmelder ved Berlingske Tidende, Erik Aschengreen, dog ikke helt enig. Han fortæller, at han altid bestilte plads i den anden ende af salen, når Johnsen fotograferede fra parkettet, så han undgik det irriterende klik under forestillingen.

Johnson chokerede sin samtid med sin manglende idealisme og æstetisme. Han leverer snarere narrationer, ofte af mytisk art, der fortælles af disse koreograferede kroppe, som udfører det nøje fastlagte bevægelsesmønster, som balletdanserne indøver fra barnsben trin for trin, så det bliver et ganske selvfølgeligt sprog på linje med det talte. I ballet sammensættes en række grundøvelser i stadigt nye, mere komplekse kombinationer og forløb, efterhånden som danserne modnes, og de knækker dansens kode. Bogen bevidner, at ballet udvikler smukke og graciøse kroppe – gefundenes fressen for en æstet som John R. Johnsen. Og hvordan bliver disse kroppe så smukke, tænker man? Svaret er, at danserne udvikler en imponerende muskelstyrke og en unik fleksibilitet, opnået gennem uendeligt mange balletøvelser ved stangen og på gulvet. Deres kroppe består af muskler helt uden fedt, så kropsbevægelserne bliver vægtløse, hurtige og elegante. I ballet søger bevægelserne opad, og så snart foden forlader gulvet, skal den rettes ud og krumme yndefuldt, så benene synes længere og mere graciøse. Sådan er det dog ikke i den moderne ballet, der har sit eget rebelske formsprog, og som generelt søger mod jorden, men i den klassiske ballet, som blev udviklet i Frankrig fra 1500-tallet og frem, handler det om at søge opad, naturligvis især i springene. Der tales stadig fransk i ballet: *Plié*, *ronde de jambe*, *changement*, *jeté*, *grand battement* – you name it. I ballet *tourneres* benene og hofterne, dvs. de udaddresses, så der opstår en fleksibel ynde. Enhver, der har indladt sig på ballet, ved, hvor meget kropsbeherskelse, spændte muskler og tilbageholdt energi, det kræver at få kroppen til at tage sig ubesværet og vægtløs ud. Bogen viser verdens bedste balletdansere udføre disse øvelser på ypperligste vis, som man – uanset baggrund – kan inspireres af og beundre.

Ovenstående er naturligvis gængs viden for John R. Johnsen, der i egenskab af genuin reportagefotograf udi balletten stiller ind på det enestående, på dér hvor øvelserne og skemaet går hen og bliver til kunst. Han retter lige så gerne linsen mod action og muskler, som mod

ømhed og længsel. Generelt søger han forløsningen, clouet. Han er en fotograf med forkærlighed for øjeblikket, når danserne inderliggør handlingen og giver den videre til publikum som deres egen, indre virkelighed. Det øjeblik, hvor sveden, de mange slidte øvelsessko og ikke mindst årene ved stangen i øvelokalet transformeres til kunst, der griber os og løfter os ind i evigheden.

Der er som sagt kun få iscenesatte fotografer, bevidner bogen, som bringer 300 fotografier – dvs. et meget lille udvalg af de godt 200.000 sort-hvide negativer og 20.000 papirbilleder, som Det Kongelige Bibliotek erhvervede i 2003. Bogen, der blev fulgt op af en udstilling på Det Nationale Fotomuseum i 2012, er dels en dokumentation af Den Kongelige Ballets bedrifter i ovenfor omtalte periode, dels en dokumentation af udenlandske kompagnier, der gæstede Tivoli i perioden. På Det kongelige Teater forevige John R. Johnsen balletter af især August Bournonville og Flemming Flindt, og i 1985 rejste han til Japan for at tage billeder af japansk Butoh-dans.

Generelt vil Johnsen hellere sandheden end skønheden. Men sært nok bliver sandheden ofte skøn i hans håndtering, dels fordi han er en mesterlig billedmager, der har sans for det unikke, der pågår på scenen, dels fordi ballet *er* en skøn, graciøs, fascinerende og vanvittig fotogen kunst. Var man ikke i forvejen bidt af en gal balletdanser, så bliver man det ved synet af disse fotografier. Lad os her nævne nogle favoritter: Mette Hønningsen (f. 1944), der var solodanser ved Den Kongelige Ballet, har en usædvanlig graciøs og strømlinet krop. Men også Mette Bøtcher (f. 1965) skal nævnes. Johnsen fotograferer hende som ganske ung i nogle både sanseskarpe og følelsesfulde fotografier i serien *Krop i erobret rum*, som han på en måde selv koreograferer. Her danser hun foran et spejl til Araberdansen fra Nøddeknækkeren og Johnsen giver hende generøst mulighed for selv at definere sin rolle. Herudover er der betagende fotos af Maurice Béjarts balletkompani Le Ballet du XXe Ciécle og rigtig mange fotos af navnlig Flindts obskønt-forførende *Enetime* og Bournonvilles *Sylfiden*. Man skal lede længe efter en mere diabolisk Madge end den Sorella Englund giver hende, når hun leder James (Arne Villumsen) i uføre. Nogle af de mest bjergtagende fotos er anelsesfulde og sfæriske og også meget grafiske. Som rød tråd gennem hele bogen løber John R. Johnsens optagethed af eksotiske og dramatiske øjeblikke på scenen. De er nu i kraft af bogen tilgængelige som en uendelig inspirationskilde for alle balletinteresserede.

Bag bogen står det såkaldte 'Johnsen-team' ved balletkritikerne Erik Aschengreen og Anne Middelboe Christensen foruden bibliotekar Kirsten Sørensen og fotografen selv. De har i fem år arbejdet på at registrere og udvælge fotos til bogen. De tre førstnævnte leverer nogle oplysende tekster, skrevet i et sprog, så enhver kan være med. Derfor er bogen en oplagt gaveidé til de mange, som gerne vil have nogle ord med på vejen om denne ordløse kunstart, der jo i bogen også fremstår helt tavs, selv om vi ikke må glemme, at dans er selve kropsliggørelsen af musik. Hvis man ikke har fået nok efter endt læsning, så kan man enten løse billet til en ballet på Det Kongelige Teater, Dansk Danseteater eller måske i Tivoli – eller gå ind på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside <www.kb.dk> og se yderlige tusinde balletfotos af Johnsen, som er blevet indscannet og nu er tilgængelige for offentligheden. Således kan vi fremover hjemme i sofaen nyde synet af forrygende mandlige balletdansere som Nikolaj Hübbe, Peter Martins, Ib Andersen, Mikhail Baryshnikov, Erik Bruhn, Jorge Donn, Rudolf Nurejev, Flemming Flindt og andre fantastiske, maskuline og smukke dansere, der er en ren billedfryd. Foruden af Mette Hønningsen, Mette Bødtcher, Suzanne Farrell, Shonach Mirk, Kitt Johnson og ikke mindst Silja Schandorff og mange andre fantastiske kvindelige dansere, der spænder fra det fragilt feminine til det farligt-forførende udtryk og sceniske nærvær. Flest fotos er der af Den Kongelige Ballet, men heldigvis er der også highlights af New York City Ballet, Dance Theatre of Harlem, Peter Schaufuss, Roland Petit og American Ballet Theatre. Anbefales!

Lisbeth Bonde

Jesper Düring Jørgensen: *Den smilende kamæleon. Karl Larsen (1860-1931) – Digter, journalist, militarist*. Danish Humanist Texts and Studies, 47. Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag, København 2013, 593 s., illustreret. ISBN 978-87-635-4080-3.

“... denne i dag ellers temmelig ukendte forfatter med det næsten anonyme navn” (s. 17) skriver fhv. forskningsbibliotekar Jesper Düring Jørgensen (herefter: JDJ) ved Det Kongelige Bibliotek om genstanden for sin nye store monografi, forfatteren Karl Larsen (herefter: KL). En forfatter der flittigt, alsidigt og vægtigt publicerede gennem tre årtier,

1890 til 1920, med en betydelig plads i den danske litteraturoffentlighed, for så senere at blive næsten glemte – indtil denne første bog om KL dukker op mere end 80 år efter forfatterens død.

Den smilende kamæleon er resultat af et grundigt og engageret forskningsarbejde gennem mere end 15 år (med mange afbrydelser – grundet andre opgaver, bl.a. opklaringen af århundredets bogtyveri ...), og den synes på mange måder et typisk arbejde hjemhørende på et forskningsbibliotek – med nødvendigt frikøb. JDJ fremlægger med erfarent overblik og synlig glæde ved at komme ud i krogene af biblioteks- og arkivsystemerne – danske som udenlandske – nu en art balanceret Ehrenrettung af den ellers glemte forfatter, veloplagt skrevet og med interessante fund og tyngdepunkter.

Bogen indgår præsentabelt i Det Kongelige Biblioteks videnskabelige skriftserie, der fordrer solid fondsstøtte, og som til gengæld leverer gedigent format og tryk, hardcover, god, ofte underholdende illustration med konsistente billedtekster samt fin sprokkorrektur. Udstyret i øvrigt rummer en overskuelig indholdsfortegnelse, omfattende lister over kilder, utrykte og trykte samt litteratur ordnet efter en fornuftig systematik, godt 1.000 fodnoter og et navnerregister. Fremstillingen har en optakt, et metodisk kapitel og en sammenfatning, og den mere travle læser kan komme ganske langt blot gennem disse tre instruktivt velturnerede kapitler: 1, 2 og 14. Med de mellemliggende kapitler: 3-13 får man den mere rene kronologiske biografiske monografi; ca. 450 siders hovedtekst der vil nybelyse, nuancere og myteaflive på et grundlag, som aldrig har været tilnærmelsesvis så omfattende – men også en tekst, som stedvis er omstændelig og nærsynet, med præg af hypotetisk gætteri (f.eks. s. 170) og pointer, der gentages.

KL voksede op uden de tidligt afdøde forældre, faderen faldet ved Dybbøl, gennem 1860-70erne i et borgerligt miljø i København, blev student, fik 1880erne igennem en lang spleenperiode med falleret polit-/jurastudium og forfatterdrømme indtil en debut 1889 og dernæst en hurtig produktion, som efter ret få år bragte både finanslovsydelse og titulær professortitel; han fik dernæst et (også via giftermål) velsitueret liv som Gyldendal-skribent i København med stort samtidsengagement og bestandige initiativer, men også mange udsving og kontroverser; omkring 1920 tabte han ret hurtigt både position, omdømme og publikum og endte – som arkivalierne kan afsløre – stærkt forgældet. En særegen figur, opfattet som højre-mand, men med venner som bl.a. Edvard Brandes, Herman Bang, Henrik Cavling, Ove Rode, Peter

Nansen og Hartvig Frisch og samtidig skrivende i især *Politiken* og *Social-Demokraten*. KL fik tilmed det specielle lod at blive romanfigur, før han var offentlig kendt som forfatter selv; i Herman Bangs *Haabløse Slægter* og *Stuk* er der syrlige portrætter af en ung forfatterspire i 1880ernes København, som naturligvis først en del år efter gav offentlig resonans, men som så også trak lunkne spor for opfattelsen af KL som forfatter, endog i den videnskabelige litteraturhistorie. JDJ viser, hvorledes billedet af ham blev lagt nogenlunde fast allerede efter knap ti års publicering, i en portrætbog af den fremragende kritiker C.E. Jensen, og antagelig med KL selv som informant, for siden at viderekolporteres op gennem kritik- og litteraturhistorien. Her findes en enighed om KL som skønlitterær forfatter og sikker stilist i slipstrømmen på det moderne gennembruds realisme, medens der ud fra ideologiske vinkler er stor synspunkt-variation omkring hans øvrige virke som forfatter og debattør. Oversigtsværker og galleribøger har behandlet ham ret summarisk eller slet ikke; der er ingen monografiske arbejder om ham, og kun få større forskningsbidrag overhovedet – Vilhelm Andersen, Jørgen Bukdahl, Vagn Børge, Niels Birger Wamberg – og siden 1960'erne stort set intet nyt syn på KL. Som klassiker er KL ikke stærkt vedligeholdt siden hans død, og der er ikke mange genudgivelser. JDJ giver en redelig gennemgang af de hidtidige væsentlige vurderinger af KL og ændrer selv ikke på, men nuancerer, placeringen af KLs skønlitterære forfatterskab som den artistiske københavnerrealist på linje med f.eks. Otto Rung. Gennemgangen (kap. 15) af KLs reception og eftermæle i sam- og eftertid – der fungerer som en slags forskningsoversigt, uden vel egentlig at opfylde kriterierne for en sådan – vil egne sig fint som case i litterær receptionshistorie på universitetsniveau.

Den smilende kamæleon har i forhold hertil nogle nye ærinder. Det vigtigste er at vise, at KL er et studium værd mere som intellektuel skribent end som skønlitterær digter; JDJ vægter således om ift. den nævnte hidtidige litteraturhistorie- og kritiktradition, og mere end de (trods alt) kendte titler som københavnerfortællingerne *I det gamle Voldkvarter* og *Udenfor Rangklasserne* er det andre værker og praksisser der trækkes frem. Med rejseberetninger, pamfletter, pjecer, afhandlinger, kronikker, portrætter, satiriske stykker, debatbøger, historiske/sociologiske skrifter med bl.a. fundering i tidens nye videnskabelige kildekritik etc., og videre som oversætter, udgiver, redaktør og initiativtager i mange sammenhænge var KL den brede litterat og publicist, der skilte sig ud og fik et navn i sin samtid. Især udgivelsen af

breve og dagbøger fra 1864-krigens tid, *Under vor sidste Krig* (1897), og af dagbøger, breve etc. omkring danskeres udvandring, *De, der tog hjemmefra 1-4* (1912-14), ragede frem som nye initiativer, der ifølge JDJ placerer KL som dansk litteraturhistories første dokumentarist. JDJ anvender betegnelsen en *intellektuel* for disse KLs aktiviteter, hvorved han forstår en fri åndspersonlighed og aktiv, publicerende opinionsdanner med overvejende rationel analyse og personlig stillingtagen, ofte som en dissident, og uafhængig af embede og andre samfundsmæssige og økonomiske bindinger (jf. s. 46). Det er en oplagt vinkel – vi er ved sekelskiftet med f.eks. Émile Zolas berømte J'accuse-indlæg i den franske Dreyfus-affære – og med vægtningen af andre genrer, typer af udtryksformer og forfatteraktiviteter får JDJ også givet en væsentlig kommentar til litteraturhistorie-traditionens traditionelle fiksering på æstetiske genrer. Som det ses af bogens undertitel, vælger JDJ imidlertid *journalist* som den væsentlige betegnelse for KLs alsidige skribentvirke og rolle som dreven offentlig aktør med sans for opsigtvækkende handlen og skriveri på belejlige tidspunkter. En offensiv og original journalistisk forfatter med tæft og provokationsevne, omstillingsduelig og overraskende i et bevidst spil med medier og genrer, sensationer og markedsføring, opinionsdannelse og manipulation. JDJ finder, at man nærmest kan se en helt nutidig figur i dagens medieverden her – den fødte spindoktor! Udmærket, men frem for at betone KLs aktualitet i dag havde det været nok så interessant med et skarpere overblik over det dynamiske kommunikationsfelt, som udgjorde den højkonjunktur for trykkultur og publiceringsmarked fra 1890ernes midte og nogle årtier frem – Gyldendals helt store år. KL placerede sig centralt, behændigt cirkende mellem forskellige forlag, og han var 1902-08 tilmed formand for den Dansk Forfatterforening, der var en ny spiller i litteraturlandskabet. Tidsrummet er ofte også benævnt Lys over land og gennembrud for folkelighed, industrisamfund, urbanisering og politik-systemskifte. Det trykte skriftmedie var det helt primære; udtryksformer, skrivende folk og nyt publikum dannede konstant nye mønstre, og rigtig mange – Johs. V. Jensen f.eks. eller tidligere Sveriges August Strindberg – bedrev faktisk en publiceringsvirksomhed så bred, at KL, skønt stærk på banen, ikke var helt så særegen, som JDJ stedvis fastholder.

I denne malstrøm af udgivelser til et groende marked bliver imidlertid *kamæleon*-betegnelsen interessant; normalt forbindes den med en vendekåbe eller opportunist, én uden idealer, der er glat, troløs, kalku-

lerende og andet misliebigt, men den kan også anvendes om én, der er alsidig og tilpasningsduelig og uden fordomme falder ind i skiftende agendaer og smidigt får form til at gå op med indhold – og dermed er en god formidler! KL bar begge forståelser – “det kamæleonagtige er kernen i Karl Larsens væsen” (s. 519) siger JDJ; “– som en ørred i bækken bag en sten, i et køligt, velberegnet strømlæ, hvorfra han kunne iagttage og filtrere tidens forskellige ideer og forestillinger til egen provokatoriske og – publicistiske næring.”(s. 506). Og når KL er smilende, er det, fordi han godt selv var klar over sit behændige væsen. Til historien hører, at han som uafhængig intellektuel ikke var helt så uafhængig, hverken økonomisk, politisk eller litterært – det kan arkivmaterialet også fortælle. Den psykologiske konstitution hos KL var måske skabt af de første 30 års tab og selvspejlende og slingende lediggang, men antagelig også understøttet af den dobbelthed mellem fornuft og følelse, som JDJ fint redegør for, og som var en udvikling fra følsom, litterært inficeret fantasiverden til vilje til forstandsmæssig erkendelse, rationalisme og realisme, til dokumentarisk/journalistisk tilgang, forbundet med f.eks. tidens kildekritik og videnskabelig analyse. Når KL imidlertid kunne holde kamæleon-figuren kørende i stort format de følgende 30 år, handlede det antagelig nok så meget om, hvordan en skrivevilje og -evne mødte de nye kommunikationsmønstre – det urbane massesamfunds skriftmarked, sensation, propaganda, opinions- og oplysningshungere, på sin vis det mediemæssige og mentale klima frem mod Første Verdenskrig – der var som skabt til den voksende journalist-metiers habitus. Den ofte uberegnelige og excentriske KL inkarnerede således noget tidstypisk – den historie om kamæleonfiguren som strategisk og eklektisk ligger hos JDJ, men den foldes ikke helt ud sociologisk og historisk.

Det andet ærinde i *Den smilende kamæleon* angår den biografiske/selvbiografiske vinkel på KLs forfatterskab. Her gælder det *digteren*, og her demonstreres en række nærlæsninger af flere af KLs fiktive værker og nøgleromaner, der i kombination med udfoldelse af arkivmaterialet kaster interessante resultater af sig; analyserne gælder fortjenstfuldt især KLs mindre påagtede bøger, der som det synes ikke har været foretaget så grundigt før, men som også med sine detaljeafsløringer mest er for feinschmeckere. Det er den del af bogen, der er mindst historisk perspektiv omkring. (Påvisningen af, at KL i et selvbiografisk skrift fra 1893 anvender ordet “Troldhøjen” om et tysk bjergsanatorium – ca. 30 år før Thomas Manns *Zauberberg* – er en dog frydefuld litterær detalje!).

Det tredje ærinde, der jf. undertitlens ord angår *militaristen* KL, rummer derimod et større, mere interessant og måske tilmed også mere aktuelt perspektiv. Det angår KLs interesse for og fortrolighed med tysk kultur, og især hans samklang med den wilhelminske militarisme; her føres læseren med stor historisk kyndighed fra JDJs side ind i centrale mentale mønstre i årtierne frem mod Første Verdenskrig. I KLs tilfælde spænder 'forholdet mellem dansk og tysk' for så vidt fra faderens død ved Dybbøl over mange rejser og ophold i det sydlige naboland, til han ca. 55 år senere skuffes både følelses- og forstandsmæssigt over Tysklands krigsnederlag i 1918. I mange typer skrifter forholdt han sig til Tyskland og fik derfra fornemmelse for både antisemitisme, racisme og nationalisme, og han var antagelig den danske forfatter der publicerede mest omkring den store krig set fra tysk side, inklusive fra egne rejser til fronterne. Mange af KLs værker udkom også på tysk. Der var furore i samtiden omkring dette virke, som førte til, at han måtte stoppe med at skrive i *Politiken* og ikke kunne udkomme på Gyldendal. Det var her, KL fik sit delvist dubiøse omdømme og eftermæle, som JDJ forklarer udførligt og nuancerer betydeligt; til forklaringerne hører især udfoldelsen af KLs kontakter med det tyske gesandtskab i Danmark; til nuanceringerne især hvorledes det ikke var krigsgalskab, sort reaktion og højre-nationalisme af mest simple slags. For KL var militarisme udtryk for at staten sættes over individet, og derfor for en høj kollektiv samfundsmoral; når individet ofrer sig for helheden, sættes en civilisatorisk styrke op mod muligt anarki, og den så han som et ideal op mod dels dansk defaitisme og lunken pacifisme og dels et mishag over det moderne gennembruds individualisme-tro; og endelig fandt dette ideal genklang i hans egen livskonflikts forsøg på at få det rationelle til at vinde over det føleri, han selv personlig havde lidt under i sin ungdom. Det er velkendt, at der Europa over var begejstring for og tro på 'renselse' via en hurtig krig i 1914; med gennemgangen af KLs holdning her lægges en interessant stemme til fra en dengang ikke-krigførende nation. Militaristens stemme synes også at kunne forlænges til den stadig udfordrende diskussion omkring forståelsen af nazismens militarisme og propaganda: appellen til en fornægtelse af individualfølelsen til fordel for en kollektiv tilslutning og opofrelse – men på baggrund af en følelsesmæssig fascination (Thomas Mann f.eks. så i sine radiotaler fra USA i 1940erne 'dette uforståelige' som udslag af en tysk romantisk streng). Ifølge JDJ var det denne inkarnerede opslutning og manglende forståelse af læren af Første Verdens-

krig, der tømte KL som forfatter de sidste ti år af hans liv; der gives et portræt af en personlig deroute, men også af en figur og en holdning på den tid.

JDJs bog har et præg, hvor den trækker sig sammen om sig selv, sin hovedperson og kilderne. Ved øjensynligt at føle sig nok så forpligtet på at få alt med fra arkivalierne som på at perspektivere de fremdragne temaer, bliver bogen lidt sig selv nok – dvs. skrives på KLs præmisser. Det er der ofte fine pointer i derved, at JDJs lange narration åbner sig 'indefra': kilderne findes frem, udfoldes og kombineres fyldigt nuanceret (– af og til hypotetisk), men ikke altid når de til en større historisk kontekst.

Som nævnt kan man spørge om KLs forfatterrolle, den nye type intellektuelle og dennes typer udgivelser og debatformer får et tilstrækkeligt samlet blik; her synes bogen at svinge netop i forlængelse af intentionen om KLs brede forfatterskab med mange genrer og publiceringsformer. Det er måske den væsentligste indvending mod bogen: at den ikke perspektiver sit eget hovedanlæg og -resultat. Som antydet ovenfor, det brede billede af bog- og læsemarked og af forfatter- og journalistforhold får man ikke; Lisbeth Worsøe-Schmidts bog fra 1994 om forfatterforeningen og forfattersamfund og -roller er eksempelvis helt ude af syne. Gyldendals voldsomme publikumsblad *Bogvennen*, 1911-18, er f.eks. heller ikke konsulteret som kilde til tidens bogmarked. Nuvel, der er ikke megen dansk presse- og offentlighedshistorie at trække på, men dog noget; og i nærliggende lande givetvis en del mere. Forvaltning af forfatterrollen drøftes f.eks. også litteraturhistorisk aktuelt i den nye forskningsantologi *Kættene, kællinger, kontormænd og andre kunstnere. Forfatterroller i den danske velfærdsstat* (A.M. Mai, red., 2013). JDJs udvidelse af litteraturhistoriens materialegrundlag med hybride genrer og nye bogtiltag ved det frodige århundredeskifte er væsentlig; men når der peges på dokumentarisme, gives der ikke en større (evt. international) litteraturhistorisk diskussion, endsige én eneste teoretisk henvisning; omkring nøgleromanen, som der er mange af hos KL, eftergår JDJ determineret veloplagt de konkrete personidentificeringer, men tager ikke selve genren op teoretisk eller som et fænomen i den tidlig-modernistiske litteratur.

Ikke altid bringer JDJ sine tematikker og fund i diskussion med nyere forskning. Det gælder f.eks. omkring den tidlige både antisemitisme og militarisme i 1880ernes Tyskland, den danske sædelighedsfejdede samtidig, den overlejrrede dekadencetematik og kulturpessimisme

(f.eks. Oswald Spengler) på bagkanten af den voldsomme materielle udvikling, psykoanalyse og litteratur (ifb. KLs roman *Doktor Ix*, 1896) samt f.eks. dansk udvandrersforskning. Hvad angår f.eks. den tidlige antisemitisme, ses omfattende ny tysk forskning opregnet i litteraturlisten, men den ses ikke eksplicit diskuteret i fremstillingen. Man kan ikke få alt, men JDJ demonstrerer jo flere steder en sådan diskussion – f.eks. omkring bogen *Dommens Dag* fra 1908 og ‘forholdet’ til Danmarks besættelse 1940, eller omkring tysk diplomati-aktivitet i Danmark under Første Verdenskrig – så derfor glimrer fraværet ekstra andre steder.

Der lurder af og til lidt ubalance, eller inkonsekvens, omkring det biografiske stof; vi får grundig udredning af f.eks. ungdomsudskejelser, forelskelser, rejser og privatøkonomi, men f.eks. ikke af, hvordan og hvorfor KL blev og var formand for den relativt nye Dansk Forfatterforening i seks-syv år, kom på finansloven, blev titulær professor (som andre ikke-akademiske litterater i tiden, f.eks. Vilhelm Møller, Zacharias Nielsen, Nikolai Bøgh) og stiftede det tysk-orienterede Selskabet af 1916; altså relevante dele af KLs offentlige aktiviteter og roller svigtes lidt.

En mere generel samlet kommentar omkring alle de KL-tekster, der lades helt uomtalte, og kun optræder i litteraturlisten, havde været nyttig – når nu grundigheden er så stor, og der næppe kommer flere KL-monografier i overskuelig fremtid. Det havde også ligget lige for at anføre forlag på alle litteraturlistens KL-udgivelser – og relevant, når nu der var fluktueringer og stridigheder i forlagene store ekspansions- og konkurrenceårter, og når JDJ for enkelte KL-tekster netop demonstrerer skarpe analyser af forlagskonteksten, inkl. oversættelser i udlandet. Man må jævnligt konsultere *Dansk skønlitterært forfatterleksikon* fra 1960, hvor også enkelttitlernes sideomfang oplyses. Endelig havde en større samlet metodisk-bibliografisk karakteristik af arkivmaterialet efter KL været nyttig, og det samme gælder en samlekommentar til tryksteder for debatartikler, kronikker etc., disses samlede volumen og kadencer.

Afslutningsvis må man helt overordnet understrege, hvordan en bog som denne teoretisk og metodisk bidrager til at fastholde diskussionen af utrykt materiales betydning for og placering i litteraturforskningen – breve, dagbøger, manuskripter, noter etc. Hvordan vil lignende materiale fra vores nutid blive håndteret – hvis det overhovedet findes? Ligeledes lyser hele problematikken omkring reception, eftermæle, glemsel, genopdagelse, omtolkning ... som et af humanioras omdrejningspunkter også ud af denne bog. Lidt mere afgrænset peger denne

monografi dertil tydeligt ind i den stigende interesse, der er i Danmark for den tyske kulturhistorie, ikke mindst omkring disse årtier – Thomas Mann, Ernst Jünger, og f.eks. senest forfatteren og journalisten Florian Illies' fiktions-doku 1913 – *Århundredets sommer* (2013, tysk 2012). I 2014 vil der Europa over være omfattende minde-celebreringer af 1914-krigudbruddet, også i Danmark, hvor flere af bogens temaer kan få genklang. Hertil kommer også 150-året for det danske 1864-nederlag, som KL med en far faldet ved Dybbøl skrev i lyset af og skrev sig ud af, og som nationalt markeres med en tv-serie over de krigsbøger af Tom Buk-Swienty, som JDJ netop også nævner for dokumentarismetræk fælles med KLs litteratur. *Den smilende kamæleon* kan næsten i dag spejle og tage farve af mere, end da JDJ begyndte interessen for KL i 1997. Endelig er det svært at overse, hvorledes JDJ undervejs elegant får synliggjort en række stærke kvindeskikkelser, der godtgør – hvis man skulle være i tvivl – at det var offentlighedsmønster og juridisk placering, og ikke kvinders evner og mentale habitus, som dengang begrænsede deres udfoldelser og udfordring af mænd, herunder af den intellektuelle Karl!

Niels D. Lund

J.P.E. Hartmann: *Klaverværker/Piano Works/Klavierwerke*. Udg. af/Hrsg. von Niels Krabbe. Det Kongelige Bibliotek: Dansk Center for Musikudgivelse. 2012. Vol. 1-2. i-ii, 328 s.; liii-lxxxviii, ss. 329-652. Fol. (J.P.E. Hartmann: *Udvalgte Værker/Selected Works/Ausgewählte Werke*. Udg. af Hartmann Udgiven, Det Kongelige Bibliotek/Publ. by The Hartmann Edition, The Royal Library / Hrsg. von der Hartmann-Ausgabe, Die königliche Bibliothek. Hovedredaktør/Editor-in-chief/Redaktionsleiter: Niels Krabbe. Serie III, bind 1-2/Series III, Vol. 1-2/Serie III, Band 1-2). ISMN 979-0706763-12-5 & 979-0706763-13-2. Kr. 1.600,-

Die Klaviermusik Johann Peter Emilius Hartmanns kann geradezu als ein Spiegel der musikalischen Entwicklung des Komponisten herangezogen werden, zumal zwischen dem frühesten erhaltenen Werk dieses Genres – dem *Grand Valse pour le Piano-Forte* von 1826 – und dem spätesten – einem nicht mehr als 4 Takte umfassenden Albumblatt aus dem Jahre 1885 – eine Zeitspanne von fast 60 Jahren fruchtbarster kompo-

sitorischer Tätigkeit liegt. Dennoch führt das Klavierschaffen dieser bedeutenden dänischen Musikerpersönlichkeit im Konzertleben und auf dem Tonträgermarkt nach wie vor ein Schattendasein, was nicht zuletzt dem Umstand geschuldet ist, dass viele dieser Werke schlichtweg unveröffentlicht geblieben sind. So haben von den insgesamt vier vollendeten Klaviersonaten nur die "*Prissonate*" *d-moll op. 34* und die gewichtige späte *Sonate i a-moll op. 80* zu Lebzeiten des Komponisten eine Publikation erfahren. Umso erfreulicher ist es, dass mit den beiden neuesten Bänden der J.P.E. Hartmann Edition eben gerade dieses spannende wie unbekanntes Corpus als Ganzes einem breiten Kreis von Pianisten, Wissenschaftlern und Musikinteressierten erschlossen wird.

Wie alle Bände der Reihe so sind auch diese beiden mit ausführlichen dänischen, englischen und deutschen Vorworten ausgestattet, was einerseits die Möglichkeit des kulturellen Transfers erheblich begünstigt, andererseits aber auch dem Umstand Rechnung trägt, dass vor Allem viele frühere Werke Hartmanns insbesondere in Deutschland verlegt und rezipiert wurden. Einer allgemeinen Betrachtung über das Klavierœuvre folgen eingehende Abschnitte zu den einzelnen Werken, in denen Entstehungsprozess und frühe Rezeption diskutiert werden. Quellenbeschreibung und -bewertung sowie ein knapp gehaltener kritischer Bericht finden sich gebündelt am Schluss des jeweiligen Bandes ausschließlich in englischer Sprache.

Die Ordnung der Werke folgt keinem chronologischen sondern zunächst einem gattungstheoretischen Kriterium (wobei eine Konkordanz am Ende des zweiten Bandes alle nötigen Daten benutzerfreundlich zusammenführt). Der Herausgeber Niels Krabbe unterscheidet zwischen insgesamt drei Werkgruppen innerhalb von Hartmanns Klavierschaffen: Sonaten, Sammlungen (Charakterstücke) sowie Einzelwerke. Innerhalb dieser Abteilungen finden sich die Werke sodann in chronologischer Folge. Diese Aufteilung erscheint äußerst sinnfällige. Dennoch wäre zu prüfen, ob die Bündelung der Sonaten zu Beginn des ersten Bandes nicht ein implizites Werturteil enthält, welches sich – auch mit Seitenblick auf die allgemeine Entwicklung der Klaviermusik im 19. Jahrhundert – so nicht aufrechterhalten ließe. Denn bereits rein quantitativ übertrifft die Beschäftigung Hartmanns mit alternativen zyklischen Konzepten diejenige mit der überkommenen Gattung Klaviersonate bei weitem. Außerdem tendiert der Komponist in späteren Jahren dazu, einzelne Sätze aus den unveröffentlicht gebliebenen Sonaten herauszulösen und in überarbeiteter Form in einen neuen,

formal freieren Kontext einzugliedern (*Klaverstykker fra ældre og nyere Tid op. 74*) bzw. als Einzelwerk zu veröffentlichen (*Petite Rondeau op. 4*, gedruckt 1888, aus der *vierhändigen Klaviersonate op. 4*). Dennoch soll die im Vergleich zu komponierenden Zeitgenossen überproportional erscheinende Betätigung Hartmanns auf dem Gebiet der Klaviersonate keinesfalls geschmälert werden.

“Die dritte Sonate [der in dieser Rezension zu besprechenden Werke] liegt uns noch vor, dieselbe, die den letzten Preis davon getragen. Da blickt uns denn gleich ein sinniges Gemüth entgegen; im schönen Flusse der Gedanken bewegt sich die Composition vorwärts; neue treten hinzu, die alten tauchen wieder auf; sie umschlingen sich, trennen sich wieder. Wie eine schöne Gruppe löst sich das Ganze und verschwindet leicht und anmuthig, wie es begonnen. Nach diesem Stücke fühlt man den Druck einer Künstlerhand; nur einer solchen konnte das gelingen.” Mit diesen Worten beschreibt kein geringerer als Robert Schumann in der *Neuen Zeitschrift für Musik* vom 3. Juni 1842 den Kopfsatz der *Ersten Klaviersonate op. 34* Johann Peter Emilius Hartmanns. Dieses Werk stellt den Höhepunkt einer umfassenden Entwicklung dar, die sich, ausgehend von den Vorbildern Friedrich Kuhlau und Christoph Ernst Friedrich Weyse, über das Studium Mendelssohn’scher und Schumann’scher Musik erstreckt und hier zum ersten Mal in einer großformatigen, genuin Hartmann’schen romantischen Position mündet. In gerade einmal zwei Monaten für einen Kompositionswettbewerb des *Nord Deutschen Musik Vereins* entstanden, zeichnet sich das Werk vor allem durch eine spannende formale Gestaltung und die frühe Verwendung eines kaum figurativen, insbesondere im Finale zum Orchestralen neigenden Klavierstils aus, der daher von Zeitgenossen als nur wenig klavieristisch empfunden wurde. Dem Vorbild Schumanns folgend lässt sich in der spärlichen Sekundärliteratur zu Hartmanns Klavierwerken (hier sind vor allem die Dissertation von Lothar Brix aus dem Jahr 1971 sowie die Arbeit von Inger Sørensen über die Komponistenfamilie Hartmann von 1999 zu nennen) eine deutliche Bevorzugung des Kopfsatzes der Sonate op. 34 feststellen. Das gewichtige Fugato-Finale hingegen wird z.B. von Brix als “Motivstudie mit vorwiegend polyphoner Prägung” abqualifiziert, die den „stilistische[n] Gesamteindruck der Sonate“ störe (Brix, S. 210). Dabei wäre zu fragen, ob es sich bei diesem etwas sperrigen, dabei höchst interessanten Satz – das Seitenthema beispielsweise ist sehr kunstvoll aus Material des Fugenthemas gebildet – nicht vielleicht um ein (augenzwinkerndes?) Zugeständnis

an eine als (nord)deutsch empfundene, gelehrte Musiktradition handelt, die dem Umstand der Entstehung, also dem Preisausschreiben des *Nord Deutschen Musik Vereins*, Rechnung trägt. Dem Vorwurf der "Quasi-Kontrapunktik" jedenfalls, welchen Brix auf einen "Mangel an musiktheoretischer Ausbildung" Hartmanns zurückführt (Brix, S. 211), kann mit dem Schlagwort eines romantischen Kontrapunkts begegnet werden – schließlich verbinden sich im Finalsatz der d-moll-Sonate polyphone Techniken mit einem genuin sonatenhaften Denken, was Hartmann zu einer bemerkenswerten Form-Lösung inspiriert.

Als Hauptquelle der vorliegenden Edition der *Prissonate op. 34* dient dem Herausgeber Niels Krabbe nicht der Erstdruck (Schuberth & Comp., Hamburg und Leipzig, 1842) sondern die Neuausgabe bei Wilhelm Hansen in Kopenhagen von 1880. Ob diese – wie bei den zahlreichen kleineren und größeren Änderungen anzunehmen ist – vom Komponisten begleitet wurde und somit eine Fassung letzter Hand darstellt, ist der Quellenbeschreibung und -bewertung leider nicht zu entnehmen. Immerhin fehlt auf dem Titelblatt des Neudrucks die sonst charakteristische Angabe "Ny af Componisten revideret Udgave." (vgl. z.B. opp. 6, 31, 37 etc.). Und beispielsweise im Falle der *Deux Pièces Caractéristiques op. 25* hat der Herausgeber aufgrund genau dieser fehlenden Angabe den Erstdruck von 1839 und eben nicht die neue Ausgabe von 1885 in seiner Edition als Hauptquelle benutzt. Ein Beleg für die (wenn auch wahrscheinliche) Involviertheit Hartmanns in den Druckprozess der Neuausgabe von 1880 könnte hier zu mehr Transparenz für den Benutzer der Bände führen.

Als markantester Unterschied beider Drucke lässt sich das Fehlen der zahlreichen Metronomangaben in der neuen Ausgabe von 1880 – und somit auch in der vorliegenden Edition – festmachen. Diese waren auf Verlangen des Verlegers Schuberth im Zuge der ersten Drucklegung vom Komponisten nachgereicht worden, wie dem Vorwort des vorliegenden Bandes zu entnehmen ist. Und es ist wahrscheinlich, sofern die These von dessen Mitwirkung an der Ausgabe von 1880 stimmt, dass J.P.E. Hartmann diese in späteren Jahren vielleicht als einschränkend, jedenfalls nicht mehr als notwendig erachtet hat. Dank des kritischen Berichts, der nicht nur alle notwendigen editorischen Entscheidungen sondern auch einen Lesartenvergleich der markantesten Unterschiede beider Drucke (sowie der fragmentarisch erhaltenen autographen Reinschrift) bietet, lässt sich die vermutlich frühere Fassung des Erstdrucks leicht rekonstruieren. Mit der Edition der *Prissonate d-moll* liegt

ein sauber erarbeiteter, von Unklarheiten und Fehlern bereinigter kritischer Notentext vor, der zu einer intensiven künstlerischen wie wissenschaftlichen Beschäftigung mit diesem wichtigen Sonaten-Erstling J.P.E. Hartmanns geradezu auffordert.

Ein besonders interessantes Werk stellen die *Klaverstykker fra ældre og nyere Tid op. 74* aus dem Jahr 1878 dar: hier hat Hartmann auf Sätze der unveröffentlichten *g-moll-* und *F-Dur-Sonaten* zurückgegriffen, diese überarbeitet und zum Teil erheblich verändert. Dankenswerter Weise hat der Herausgeber der Bände die autographe Reinschrift des vollständigen dritten Satzes der *Klaverstykker op. 74* (welcher gleichzeitig der zweite Satz der *Sonate i F-Dur* ist) als farbiges Faksimile beigegeben, sodass hier ein dezidierter Vergleich zwischen früher Sonaten- und späterer Klavierstück-Fassung sowie der endgültigen Fassung des Erstdrucks – welchem im Wesentlichen der Notentext der vorliegenden Edition folgen sollte – möglich werden müsste. Niels Krabbe geht von der stichhaltigen These aus, dass die erheblichen Bleistiftkorrekturen in der autographen Reinschrift des zweiten Satzes der *F-Dur-Sonate* eine Überarbeitung Hartmanns auf dem Wege zum dritten der *Klaverstykker fra ældre og nyere Tid* darstellen. Dabei hat der Komponist auch die oberen drei Akkoladen, die noch den Schluss des Kopfsatzes der Sonate enthalten, ausgestrichen und mit dem Vermerk “Skrives ikke” versehen: augenscheinlich eine Anweisung für einen Kopisten, der mutmaßlich aus den unterschiedlichen Quellen eine heute verschollene Stichvorlage zu op. 74 anfertigte. Dass Hartmann diese Vorlage nochmals überarbeitet haben muss, bevor das Werk zum Druck gelangte, erschließt sich bereits aus einem flüchtigen Vergleich zwischen dem durch das Faksimile dokumentierten Status und dem Erstdruck: beispielsweise kann der Zusatz von Crescendogabel und *mp* zu Beginn von Takt 5 des dritten Klavierstücks im Erstdruck kaum auf das eigenmächtige Handeln eines Stechers zurückgehen. Hier beginnen allerdings die Probleme mit der vorliegenden Edition: Trotz der Angabe in der Quellenbeschreibung und -bewertung, der Erstdruck sei Hauptquelle der Edition, ergeben sich zahlreiche Abweichungen, die insgesamt darauf schließen lassen, dass der Herausgeber den (zu diesem Zeitpunkt wahrscheinlich bereits edierten) zweiten Satz der Sonate zur Grundlage seiner Edition gemacht und diesen gelegentlich in Richtung der Bleistiftkorrekturen Hartmanns innerhalb der autographen Reinschrift der Sonate modifiziert hat. Abweichungen der Edition gegenüber dem Erstdruck innerhalb der ersten 7 Takte sind:

Auftakt: *pp* statt *p*; Takt 1, 4.-6. Viertel: Crescendogabel fehlt; T. 2, 1.-2. Viertel: Decrescendogabel fehlt; T. 6-7: Staccatopunkte für die Viertelnoten der Unterstimme der rechten Hand des Klaviers finden sich weder in der von Hartmann überarbeiteten autographen Reinschrift noch im Erstdruck, sind aber auch nicht als (wenn auch sinnfällige) Zusätze des Herausgebers gekennzeichnet; T. 6: Crescendogabel, *mp* und *dim.* fehlen; T. 7: Crescendogabel von der ersten bis zur dritten Viertel statt von der ersten bis zur zweiten Viertel; T. 7, zwischen 2. und 3. Viertel: *p* fehlt. Andere, quellentechnisch abgesicherte editorische Eingriffe, wie beispielsweise die Verlängerung des Bindebogens von der zweiten zur ersten Viertel des allerersten Auftaktes der rechten Klavierhand gegenüber dem Erstdruck (hier liegt augenscheinlich ein Stecherfehler vor) etc. sind im kritischen Bericht nicht vermerkt. Die vorliegende Edition des dritten Satzes der *Klaverstykker fra ældre og nyere Tid op. 74* bietet eine nicht von J.P.E. Hartmann intendierte synthetische Mischfassung zwischen Sonaten- und erstem Überarbeitungsstadium. Wünschenswert wäre an dieser Stelle die kritische Wiedergabe des Erstdrucks im Hauptteil sowie der Notentext der in den Bleistiftkorrekturen der autographen Reinschrift der Sonate repräsentierten ersten Überarbeitung im Anhang des Bandes gewesen. Im direkten Vergleich von Sonate, erster Überarbeitung und Erstdruck hätte der Nutzer der Bände auf das zweite Überarbeitungsstadium in der verschollenen Stichvorlage schließen und somit wertvolle Einblicke in die Kompositionswerkstatt Hartmanns erhalten können.

Insgesamt stellen die beiden Klaviermusik-Bände der J.P.E. Hartmann Auswahl-Ausgabe einen wichtigen Beitrag für die Forschung wie auch für die musikalische Praxis dar: hier ist es zum ersten Mal möglich, das gesamte Solo-Klavierschaffen Hartmanns in drucktechnisch vorbildlicher und mit tadellosem Notenbild versehener Form zu überblicken. Insbesondere die konzentrierten, gut recherchierten und höchst informativen Vorworte zu jedem einzelnen Werk sowie die nahezu luxuriös zu nennende Ausstattung mit mehreren ganzseitigen Farbfaksimiles, die einen lebhaften Eindruck des vorhandenen Quellenmaterials vermitteln und zum Nachvollzug der editorischen Entscheidungen einladen, fallen äußerst positiv ins Gewicht. Die Veröffentlichungen einer fragmentarischen frühen g-moll-Fassung der späteren *a-moll-Sonate op. 80* sowie zweier spannender Sonatenfragmente mit nahezu identischen Anfangstakten u.a. im Anhang des zweiten Bandes runden die Ausgabe stimmig ab. Allein die bei einem Projekt

solchen Umfangs sicherlich aus praktischen Gründen sehr knapp gehaltenen Quellenbewertungen und kritischen Berichte dürften gerne noch ausführlicher gestaltet werden. Wie stark war Hartmann in den Prozess der eigentlichen Drucklegung des spezifischen Werkes eingebunden? Haben sich bei den Verlagen beispielsweise Korrekturabzüge erhalten, die einzelne editorische Entscheidungen noch weiter absichern könnten? Diese Fragestellungen sollen allerdings nur eine mögliche Anregung für weitere Editionsprojekte darstellen und schmälern den nahezu durchweg positiven Gesamteindruck der beiden Bände keinesfalls.

Claus Woschenko

